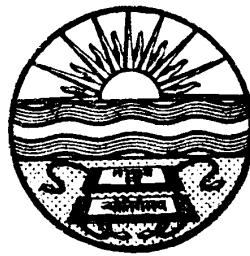

ੴ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ੴ
ਦਾ

ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

1221

ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸ੍ਰ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ

Price : Rs. 8/-
2/-

5/BF

of P. 158
ਉਤੇ ਮੁਸਾਫਿਰ ਦੇ
ਪੰਜ/ ਪੜ੍ਹੇ 30/2

1221

book
begin

Pro
Prin
U.G
605.

Price

Harnam Singh Shan
Panjab University

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ੴ

ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

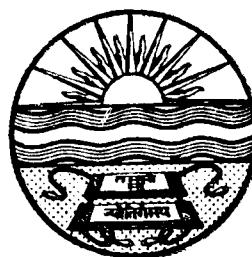
All authorised copies of this

book bear this stamp with the
Registrar's signature.

Harnam Singh Shan

Registrar,
Panjab University.

ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ
Prof Dr. Harnam Singh Shan
Principal Project Investigator
U.G.C. Research Project on Sikhsim
605, Sector 16, Chandigarh.

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ

ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇँ

ਪਰਕਾਸ਼ਕ:-

ਜੇ. ਬੀ. ਸੇਠ,
ਸਕੜ,

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੀਊਟੋ,
ਸਿਮਲਾ।

ਪਹਿਲੀ ਰਾਰ ੧੦੦੦ ਕਾਪੀ

ਪਿੰਟਰ :-

ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ “ਚਾਤ੍ਰਕ”, “ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪੈਸ”,
ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਪਰਫੁਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਨੇ ਸਤੰਬਰ ੧੯੪੮ ਈ: ਵਿੱਚ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੀਊਰੋ (ਪਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਿਭਾਗ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਓਦੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ, ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਆਂ ਤੇ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਜਾਂ ਚੋਣ, ਤੇ ਸੁਧਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਨ ਆਦਿ ਲੋੜੀਂ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹੱਥ-ਵਿਚਲੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਚੇਚੀ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਮਾਨਨੀਯ ਕਰਤਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਬੋਂ ਵਿੱਛੜ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਿਅਤ-ਬੱਧੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਬਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੮੬੮ ਵਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੭੭ ਈ: ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ, ਗਜ਼ਿਆਨਾ, ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਬੀ. ਐ. ਪਾਸ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਟਾਮਸਨ ਇੰਨਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜ, ਰੁੜ੍ਹਕੀ, ਦਾ ਕੋਰਸ ਪਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੀ ਟੈਲੀਗਰਾਫ ਇੰਨਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਵਾਈ ਤੇ ਬੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਅਮੁੱਕ ਸ਼ੋਕ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੀ। ਉੱਪਰੋਂ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ

ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰਫੁਲਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ—ਵਿਗਿਆਨ, ਲਿਪੀ—ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਯਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੩੨ ਈ: ਵਿੱਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਟੈਲੀਗਰਾਫ ਇੰਨਜੀਨੀਅਰਿੰਗ, ਦੇ ਉੱਚ-ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲਾਹੌਰ, ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਪਏ ਤੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਲੇਖ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ। ੧੯੪੭ ਈ: ਦੀ ਰਾਜਬੰਦ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਪੱਤਰ, ਡਾ: ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਕੁਪੂਰ, ਕੋਲ ਨੌਰਵਿੱਚ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਟਿਕੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨੇ ਆ ਦਬੋਚਿਆ ਅਤੇ ੩੦ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੫੦ ਈ: ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਇਕ ਰਸੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਨਿਧਕ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਹੱਥ—ਵਿਚਲੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਪ ਨੇ “ਜੀਵਨ ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ” ਅੰਗਰੋਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਹਨ : ਧਾਰਮਕ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਛੇ ਪੁਸਤਕਾਂ (੧੯੪੦—੫ ਈ:) ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ (੧੯੧੩ ਈ:), ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਨਮ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ (੧੯੧੪ ਈ:), ਯੋਗ ਤੇ ਯੋਗੀ (੧੯੧੫ ਈ:), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਭਗਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਟਰੈਕਟੋ ਵਿੱਚ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ (੧੯੪੫ ਈ:), ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਸਕ ਤੇ ਸਪਤਾਹਕ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਕਈ ਖੋਜ—ਪੂਰਤ ਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਲਿਪੀ-ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਉਚੇਚੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਨੇ ੨੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਲਗਨ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਡਲੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਨਮ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ’ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਟ੍ਰੈਕਟ ਵਿੱਚ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ

ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ, ਮਾਈਆ ਤੇ ਮਗਨੀ-ਮਾਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਆਈਅਡੀ ੧੯੪੮ ਈ: ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :— “ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਸਥਤ ਤੇ ਲੱਕ-ਤੋੜਵੀਂ ਮੁਸ਼ਕਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਸਾਰਣੀ ਲਈ ਹਫ਼ਤਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਮੁਤਾਲਿਆ ਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੈ।” ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਖਰਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਾਈਕ ਲਾਲਚ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੱਧਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਤੇ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ-ਚੰਤੰਨਤਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਬੇਲ ਉੱਠੀ ਕਿ “ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਸ਼ੋਭਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਹਿੱਕ ਥਾਪੜ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਗੀ।” ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸੱਕ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਦੇਣ (Contribution) ਹੈ।”

ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰ ਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦਿਆਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੈਲੋ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਵੰਦ, ਸੁਖਿਨ ਤੇ ਆਮ-ਫ਼ਹਿਮ ਬਣਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਤਰਮੀਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :—

(ੴ) ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਵਾਦਾਤਮਿਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਅਸੰਬੰਧਤ ਪਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਸੋਧ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ

ਰਖਦਿਆਂ ਰਤਾ ਕੁ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ
ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਹੀ
ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

(੯) ਮੂਲ-ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਕਾਂ ਦਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(੧੦) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਨ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਆਇਆ
ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੂਚੀ (Bibliography) ਵੀ
ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਸਾਂ ਇਸ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇਕ
ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਵਾਈ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਸ ਬੰਨ੍ਹਾਈ
ਕਿ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਪਰ
ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਮੌਤ ਨੇ ਸਾਡੀ ਇਹ ਆਸ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ
ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ
ਗਏ। ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ
ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ
ਕਿਤਾਬ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਲਾਇਤ ਜਾ ਕੇ
ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਕਸਰਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ
ਹਨ। ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਦੇ,
ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਹ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੰਧਾਊਆਂ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ
ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ.
ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਸ: ਬ: ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਐਮ. ਏ. ਪ੍ਰੰਸੀਪਲ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਨਿੱਗਰ ਸਲਾਹਵਾਂ
ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਉੱਦਮ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸ
ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਛਪਵਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ
ਪ੍ਰਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬੀਊਰੋ,
ਸ਼ਿਮਲਾ
੧੫ ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੦

—(ਸ)—

Prof Dr Hiranam Singh Shan
 Principal Project Investigator
 U G C. Research Project on Sikhism
 605, Sector 16, Chandigarh.

ਲੇਖ ਸੂਚੀ

ਨੰ:	ਲੇਖ	ਪੰਨਾ
	ਸੰਪਾਦਕ ਵੱਲੋਂ	੮
	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ	੧

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

੧. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ	੫
੨. ਸਿੰਘ-ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਮੇਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਮਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ	੧੮
੩. ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਦਾ ਬੈਬੀਲੋਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ	੨੯
(ਅ) ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ ਪੂਰਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ	
(ਈ) ਹਿੰਦੀ ਵਪਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਲਈ ਅੱਖਰ ਬਬਰੂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਿਆਏ	
(ਸ) ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਸੇਮਾ ਵੀ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰ ਸਨ	
੪. ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਪਾਰੀ	੩੫
੫. ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ	੪੦
੬. ਅਰਮਾਈਨ ਜਾਂ ਅਰਮਾਈਕ ਲਿਪੀ	੪੮

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

੭. ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ	੯
੮. ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	੯
੯. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	੧੫
੧੦. ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ	੧੮
੧੧. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ	੮੨

ਨੰ:	ਲੇਖ	ਪੰਨਾ
੧੨.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ	੧੦੧
੧੩.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ	੧੦੪
੧੪.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੰਕਤੀ-ਕ੍ਰਮ	੧੦੫
੧੫.	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰ	੧੦੬
	(ਅ) ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਲਿਪੀ	
	(ਈ) 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਤੇ 'ਨੀਸ਼ਾਣਾਂ' ਦੇ ਅੱਖਰ	
੧੬.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ	੧੧੩
	(ਅ) ਲਗਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ	
	(ਈ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਸਲ ਦੇ ਨੰਜੇ ਹਨ	
੧੭.	ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ	੧੨੦
੧੮.	ਹਿੰਦਸੇ ਜਾਂ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ	੧੨੪
	(ਅ) ਹਿੰਦਸੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਢੰਗ	
	(ਈ) ਅੰਕਪਾਲੀ	
	(ਸ) ਹਿੰਦਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ	
੧੯.	ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ	੧੩੩
	(ਅ) ਹਨੂਰ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸਤਖਤ	
੨੦.	ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ	੧੪੫
੨੧.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ	੧੪੮
	(ਅ) ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਥ, ਥ, ਕੁ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਹੜੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਾਰਦੇ ਸਨ ?	
੨੨.	ਗੁਰੂ ਅੰਗਰਦ ਜੀ ਦੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਬਣਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਕਿਵੇਂ ਟੁਰੀ	੧੫੪
੨੩.	ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪਿਆ ?	੧੫੬
੨੪.	ਗੁਰ-ਉਪਕਾਰ	੧੫੮
੨੫.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ	੧੬੩
੨੬.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਉਧਾਰ	੧੬੬

ਪੰਨਾ

੧੨੦

ਅਰਥਾਵਲੀ

ਨੰ:	ਖਿਲਾਂ	੧੧੮
ਖਿਲ ੧.	ਸੋਰਕੋਟ ਦੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇਵਜਾਰੀਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ੧੧੯	੧੨੦
ਖਿਲ ੨.	ਕਾਗਜ਼, ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਡਾਪਾ, -ਤਿੰਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ ੧੨੧	੧੨੧
ਖਿਲ ੩.	ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ, -‘ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ’ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਕੌਣ ਸਨ? ੧੨੨	੧੨੨
ਖਿਲ ੪.	ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ	੧੨੩

ਸਾਰਣੀਆਂ, ਪਲੇਟਾਂ ਆਦਿ

੧. ਪਲੇਟ (ਉ)	-ਮੋਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ	੧੩
(ਅ)	-ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਤੇ ਹਿੱਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ	੧੪
੨. ਪਲੇਟ (ਉ)	-ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖ	੨੫
(ਅ)	-ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦਾ ਸਿਲਾਲੇਖ *(ਉ) ‘ਗੁਮੱਨੀ ਦੇਵੀ’ ਲੇਖ	੨੫
੩. *(ਉ) (ਅ)	-ਹਰਸ਼ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਹਸਤਾਖਰ	੨੬
(ਈ)	ਗੁਪਤਾ ਲਿਪੀ	੨੬
੪. ਸਾਰਣੀ-	ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨਾਨੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਲਾਤੀਨੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਫਿਨਕੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ	੩੧
੫. ਸਾਰਣੀ-(ਉ) (ਅ) ਤੇ (ਈ)	ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਝੰਦ, ਪਹਿਲਵੀ, ਡਾਰਸੀ, ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਅਰਮਾਇਕ ਲਿਪੀਆਂ	੩੬, ੩੭
(ਸ)	ਯੂਨਾਨੀ, ਮਿਸਰੀ, ਫਿਨਕੀ, ਕਰੀਟ ਲਿਡੀਆ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ-ਰੂਪ	੪੫
੬. ਸਾਰਣੀ-ਫਿਨਕੀ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਮਿਲ		੪੨
੭. (ਉ) ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ		੪੭
੮. (ਅ) ਅਰਬੀ, ਅਬਜਦ, ਫਿਨਕੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ		੫੮

ਨੰ:	ਪਲੇਟ	ਪੰਨਾ
੮.	ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰੇ	੧੧
੯. (੬) ਤੇ (ਅ) ਗੁਰਮੁਖੀ, ਭੱਟਛਰੀ, ਉੱਚੀ, ਸਰਾਫੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ	੮੦, ੮੪	
੧੦. (੬), (ਅ), (੬), (ਸ) ਤੇ (ਹ) ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ	੮੮, ੧੦੦, ੧੦੮, ੧੧੦, ੧੧੧	
੧੧. ਹਿੰਦ ਢੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬ੍ਰਿਛ ਰੂਪ ਵਿੱਚ	੧੧	
੧੨. (੬), (ਅ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	੧੧੪, ੧੩੭	
੧੩. (੬) ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	੧੨੭	
੧੪. ਲੰਡੇ, ਸਰਾਫੀ ਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰ	੧੩੦	
੧੫. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ	੧੩੮	
੧੬. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ	੧੪੩	
੧੭. (੬) ਤੇ (ਅ) ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	੧੧੨	
੧੮. ਹਿੰਦਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਬਣੇ	੧੧੮	
੧੯. ਹਠੂਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ	੧੨੦ (੬)	
੨੦. ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਉੱਤੇ ਭੱਟਛਰੀ ਹਸਤਾਖਰ	੧੨੦ (ਅ)	
੨੧. ਸੋਰਕੋਟ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਰਾਜੀਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ	੧੨੪	
੨੨. (੬) ਸੋਲੂਵੀਂ ਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ, ਹਿੰਦਸੇ ਤੇ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ	੧੮੬	
੨੩. (ਅ) ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੀ ਬੀੜ ਦੇ ਅੱਖਰ	੧੮੭	

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਰਚਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਬਾਹਲੇ ਪੁਸਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਇਹ ਅੱਖਰ ਠੀਕ ਵੀ ਹਨ। ਏਸੇ ਸਬੱਬ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ' ਵੀ ਸੱਦਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰੀਂਰਾ ਸਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਉਂ ਸਿੱਖ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਧੀ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਏਡਾ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜੇਡਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਖਾਸਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹਟ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵਸੋਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁਲਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਭਾਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੯੦੩ ਈ. ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਾਗਪੁਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਜਾਇਬ-ਘਰ ਦੇ ਕਿਊਰੇਟਰ, ਪੰਡਤ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਐਮ. ਏ., ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਕ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ 'ਘ', 'ਬ' ਆਦਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਓਹ ਅੱਖਰ 'ਘ' ਅਤੇ 'ਬ' ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਓਹ ਲੇਖ ਯਾਹਰਵੀਂ ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਤੋਂ ਡੇਢ ਦੋ ਸੌ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਪੁਗਾਣੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੋਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਅੱਗੇ ਮੇਰੇ

ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕਾ ਉੱਠਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸ਼ਕਲਾਂ 'ਨਾਗਰੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ, ਉਹ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਿਉਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸ਼ਕਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸੌ ਵਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਝੂੰਡ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਧੁਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ; ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ, ਜੋ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸੰਕਰ ਜੀ ਉਝਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪ੍ਰਾਰੰਥ ਲਿਪਿ ਮਾਲਾ' ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪੇਕੀ ਵਿਚ ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਪਰੋਕਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ, ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਨ੍ਤ ਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਏ? ਦੇ ਅੱਖਾਂ। ਇਤਨੀ ਸਾਮਗਰੀ ਪਾਕੇ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦਿਲ ਦੀ ਅਰਵੀ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਂਹ ਰਹੀ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਨਤੀਜੇ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। "ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ" ਅਖਬਾਰ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਯੰਗ ਮੈਨਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ' ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਨੋਕਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਸਾਂ, ਓਥੋਂ ਦੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਲੀਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ। ਛੇਕੜ ਜਦ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ੧੯੯੪ ਈ। ਵਿੱਚ ਘਰ ਛੁੱਟੀ ਆਇਆ, ਤਦ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਇਕ ਰਿਸਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਰਿਸਾਲਾ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਖੋਜ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਵਾਲ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਝੂੰਡਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਰਿਹਾ; ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਦਿਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸੰਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਫੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਅੱਖਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੇਲੁ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਲਵੇ, ਮਾਝੇ ਤੇ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਦੁਆਬਾ ਤੇ ਮੈਨ-ਦੁਆਬਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ 'ਸਾਰਦਾ' ਅਤੇ ਡੋਗਾਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਲਕਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਪਿੰਜੇਰ ਤਕ ਪਹਾੜੇ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ 'ਟਾਕਰੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰਮੁਖੀ'

ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਤਬਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ', ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ, ਤਿਵੇਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅੱਖਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਰਸਾ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਇੱਕੋ ਜੇਹਾ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦਾ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ- ਇਕ ਲਗ ਮਾੜ੍ਹ ਤਕ ਵੀ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰੇ ਦੇਵ ਜੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾਂਹ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਫਰੀਕ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਵਧ ਘਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਭੁੱਲ ਦੀ ਘਟ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਜੇ ਇਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਿੱਖੀ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਕਿਵਿਤਾ ਲਿਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵੱਟੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਲ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਹੀ ਖਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮਾੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਪਾਂਧੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਦੂਜੇ, ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਸਾਖੀਆਂ' ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਇਕ 'ਸਿੱਭੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਭਣਨੇਰ ਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਇਧਰ 'ਭਟਖਰੀ' ਜਾਂ 'ਬਟਛਰੀ' ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਵਤ੍ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅੱਖਰ 'ਨਾਗਰੀ' ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਸਗੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ। 'ਪੰਜਾਬ'

੪.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਵਰਣਮਾਲਾ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਾਗਰੀ' ਸਮੇਤ ਹੈਂ
ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ।

ਨੌਰਿਚ (ਇੰਗਲੈਂਡ),
ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੯ ।

ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ

ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਕਾਜਬੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਉੜੀਆਂ ਵਗੈਰਾਂ ਹਨ, ਸਭ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਸਗੋਂ ਤਾਮਿਲ, ਤੈਲਗੁ, ਕਾਨੜੀ ਆਦਿ, ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਤਿੱਬਤੀ, ਬਰਮੀ ਤੇ ਸਿਆਮੀ ਅੱਖਰ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਓਹੋ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੈ ਬਾਹਰ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਵੱਟਿਆ ਦਿੱਸੇ ਅਤੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵੀ ਫਰਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ-ਰੂਪ; ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੇ ਸੂਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ; ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ ਲਾਣ ਦਾ ਢੰਗ; ਸੰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਦੁੱਤ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਬਣਾਣ ਦਾ ਵੱਲ; ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪੁਰ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਲੇਟਵੀਂ ਲੀਕ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅੱਖਰ ਲਟਕਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਕੁਝਾਂ ਖੂੰਟੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਟੰਗਿਆ ਹੋਵੇ; ਉਪਜ-ਸਥਾਨ ਮੂਜਬ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸੱਤਾਂ ਜਾਂ ਅੱਠਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਣਾ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁ-ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣਾ; ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਭ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਥਾਉਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਓਹ ਸਾਂਝਾ ਸੋਮਾ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਉਹ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਕਹਿਣਾ, ਜੋ ਇਹ ਸਭ ਅੱਖਰ 'ਦੇਵਨਾਗਰੀ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਅੱਜ ਕਲੁ ਵਰਤੀਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਓਹ ਆਪ ਹਾਲੀਂ ਕਲੁ ਦੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਦਰੀ ਸਥਾਨ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਕਾਲ ਤਕ ਮਾਲਵ* ਦੇਸ ਦੀ ਉਜੈਨੀ ਨਗਰੀ ਜਾਂ ਦੇਵਨਗਰੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਸਾਡੇ

*'ਮਾਲਵ-ਦੇਸ' ਜਾਂ ਮਾਲਵਾ ਉੱਚੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਜੈਨੀ ਨਗਰੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਅਰਵਲੀ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਓਹ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਥੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਫੀਰੋਜਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਡਾ ਵਗੈਰਾ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹਨ ਓਹ ਵੀ ਮਾਲਵਾ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਤਾਸ਼ਾਅਂ (Astronomers) ਦਾ ਗ੍ਰੀਨਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਓਹ ਪੱਛਮ ਪੂਰਬ ਦੇ ਲੰਬ-ਰੇਖਾ (Longitudes) ਗਿਣਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਜੋ ਅੱਖਰ ਵਰਤੀਂ ਦੇ ਸਨ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਗਰ' ਅੱਖਰ, ਜਾਂ 'ਦੇਵਨਾਗਰੀ' ਸੀ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੱਭਜਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਗੁਰਜਰ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜ ਧਾਨੀ, ਭਿੱਲਮਾਲ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੱਧ-ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਦ ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ 'ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਸਥਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ' ਅੱਖਰ ਵੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰ 'ਬੰਗਲਾ' ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਭੁਲ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਣਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ, ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਵਰਤੀਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ।

ਗਰੰਥ ਤਾਂ ਡਾਢੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੱਭਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿਲਾਂ ਉੱਪਰ, ਚਟਾਨਾਂ ਉੱਪਰ, ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਜਿਸਤ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਉੱਪਰ, ਜਾਂ ਬਾਸਨਾਂ ਤੇ ਉੱਕਰੇ ਲੇਖ ਤੋਤ ਪਿੱਛੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ, ਜੋ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਵੀ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਿਲਦੇ ਟੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਲੇਖ ਜਾਂ ਕੁਤਬਾ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਓਹ ਪਿਪਰਾਵਾਕੋਟ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਭਗਵਾਨ ਬੁਧ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਬੋੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਦੇ, ਪਰ ਹਾਲੀਂ ਦੀਰਘ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਣੇ, ਕੇਵਲ ਹ੍ਰਸੂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੱਛਮੀ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰ, ਜ਼ੇਰ, ਪੇਸ਼ (ਛਤਹ, ਕਸਰਾ ਤੇ ਜ਼ੋਮਾ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਸਨ। ਦੀਰਘ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿਪਰਾਵਾਕੋਟ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਦੇ ਦੋ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹ੍ਰਸੂ ਸੂਰਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਰਥ ਕੁਝ

ਦੇ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਓਹ ਬਾਸਨ (Vase) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਖ ('ਸ਼ਰੀਰ') ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਓਹਨਾਂ ਪੁਰ ਵੀ ਇੱਕੇ ਦੁੱਕੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੌਧ ਭਿੜ੍ਹੂ, 'ਮਹਾ-ਮੌਗਦਿਲੀ', ਦੇ ਅਸਥਿਦਾਨ ਉਪਰ ਅੱਖਰ 'ਮ' । ਇਹ ਮਹਾ-ਮੌਗਦਿਲੀ* ਭਗਵਾਨ ਬੁਧ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਿਸ਼ਤ ਸੀ ।

'ਜਾਤਕ-ਕੱਥਾ', ਜੋ ਬੁਧ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਜੁਗਾਂ ਜੁਰੀਤਰਾਂ ਦੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੱਈ ਵਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿੱਥੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾੜ-ਪੱਤਰ, ਪੁੱਰੇ ਸਲਾਈ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿਆਹੀ ਭਰਦੇ ਸਨ । ਸਿਕੰਦਰ-ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਸਾਗਰ-ਸੈਨਾਪਤੀ, ਨਿਆਰਕਸ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਡਾਢਾ ਰੀਂਢਾ ਬੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਬਰੀਕ ਕੱਪੜਾ (fine tissue closely woven) ਵਰਤਦੇ ਹਨ । ਮੌਰੀਆ-ਵੰਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਪਿਤਾਮਹ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਬਿੰਦੂਸਾਰ, ਨੇ ਵੀ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ, ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਆਦਿ ਪੁਰ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ, ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਰਤੀਂ ਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਤਾਂ 'ਰੰਧਾਰਾ' ਜਾਂ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' ਲਿਖੀ ਸੀ ਜੋ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਬਾਖਤਰ, 'ਬਾਹਿਲਕਾ', ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਓਹ ਭਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲੁ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਦ੍ਰੋਸ਼ੀਆ ਜਾਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਓਥੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਯੂਨਾਨੀ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਪੁਰ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾ

*ਭਿੜ ਜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਮਧਰੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਸੋ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੇਹੜ 'ਮੰਦਗਲੀ' ਅਰਥਾਤ ਮੰਗਲੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਸੋ ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੰਦਗਲੀ' ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਮਹਾ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ।

ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ 'ਰੰਧਾਰਾ' ਲਿਪੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੁੰਜੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਖਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਕੁਝਾਂ ਅੱਜ ਕਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸੀ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅੱਖਰ ਈਸੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਅੱਜੋਕ ਮਹਾਰਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੱਖਰ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਬੱਬ ਹੁਣ 'ਪਾਲੀ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਹਜੂਨ ਚਾਂਗ', ਚੀਨ ਦੇ ਬੋਧ ਯਾਤਰੀ, ਨੇ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਪਾਲੀ' ਜਾਂ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਅੱਖਰ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੋਡੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲਿਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਤਾਮਿਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਸਭ ਲਿਪੀਆਂ ਉਸੇ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਤੋਂ ਹੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਰਕ ਪੈਂਦਿਆਂ ਪੈਂਦਿਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ 'ਤਾਮਿਲ' ਅੱਖਰ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਮਿਲ ਜਾਂ 'ਵੈਟਲੁਤੂ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਉਥੇ 'ਦਾਵੜੀ' ਤੇ 'ਤੁਲੂ' 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਨੜੀ' ਅੱਖਰ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੇ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ' ਲਿਪੀ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਚੌਥੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਪਤ-ਲਿਪੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ' ਅੱਖਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸਾਰਦਾ' ਹੈ, ਇਸੇ 'ਗੁਪਤ-ਲਿਪੀ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ।

'ਖਰੋਸ਼ਠੀ'* ਤੇ 'ਬ੍ਰਾਹਮੀ', ਦੋਵੇਂ, ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀਆਂ ਅਰਥਾਤ Phoenetic Scripts ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣ ਖਾਸ ਖਾਸ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਲਫਜ਼ ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ। ਜੋਰ ਨਾਲ ਫੁਕ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆਂ

*ਇਹ ਨਾਮ 'ਖਰੋਸ਼ਠੀ' (ਖੋਤੇ ਤੇ ਉਠ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਬਿਵੇਸ਼ੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਲੇਛਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਵਿੰਦੇ ਤੇ ਸਾਰਬਾਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਆਪਣੇ ਲਦੂਆਂ, ਖੋਤਿਆਂ ਤੇ ਉਠਾਂ, ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਦੀ ਵਾਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀ 'ਛੱਕ-ਮਕੋੜੇ' ਜਾਂ 'ਚੀਰ-ਗਲੋਲੇ' ਆਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦੀ ਪੀਪੀ (Larynx) ਦੇ ਦੋ ਵੱਲੀ ਪਰਦੇ ਬਰ-ਬਰਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸ਼ਬਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁੰਹ ਦਾ ਮੁੜਾਰਾ ਲੰਮਾ, ਛੋਟਾ, ਖੁਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਤੰਗ ਕਰ ਕੇ, ਜੀਭ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ, ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਖ ਕੇ ਜਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਤੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਨੱਕ ਥਾਣੀਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਕੁਰ ਬਾਂਸਰੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਲੰਮੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਛੇਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬ ਕੇ ਸੁਰਾਂ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ; ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਾਗ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਲਫਜ਼ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਬੋਲਣ ਲਈ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਬੋਡੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਾਂ ਖਾਲੀ ਸੱਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਲਫਜ਼ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਪਾਂਡਿਆ ਨਾਜਾ ਸਕੇ, ਤਦ ਇਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੱਭੇ ਤ੍ਰੀਹ ਬੱਤੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਜਾਂ ਅਣੁ-ਰੂਪ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ (ਅੜਰ), ਅਛਰ, ਜਾਂ ਅ-ਖਰ (ਨਾ ਖਰਨ ਵਾਲੀ) ਆਖਦੇ ਹਨ।

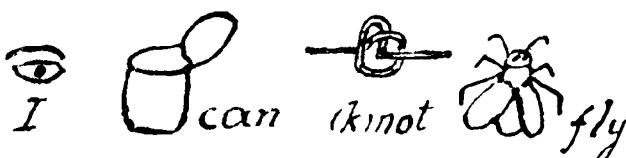
ਇਹਨਾਂ ਅ-ਖਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵਰਣ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਆਮ ਨਿੱਤ ਦੇਖਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ 'ਗਉ' ਨਾਂਵ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਅ-ਖਰ ਆਵਾਜ਼ 'ਗ' ਹੈ, ਜਾਂ 'ਘਰ' ਨਾਂਵ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਘ' ਹੈ। ਜੇ 'ਗ' ਤੇ 'ਘ' ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਗਉ ਦਾ ਮੁੰਹ ਤੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਬਣਾ ਦੇਈਏ ਤਦ ਇਹ ਨਕਸ ਉਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ 'ਵਰਣ' ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਵਰਣ' ਜਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਕਰਨ ਲਈ ਘਸ ਘਸ ਕੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਾੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਅਜੇਹੀਆਂ 'ਵਰਣ-ਮਾਲਾਂ' ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਜਾਂ Phonetic Alphabets ਕਿਹਾ ਜਾਏਗਾ।

ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਦਵਾਰਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਧੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ

ਆਤਮਕਸ਼ਕਤੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਹਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਾਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ, ਥੋੜੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਅਣੁ-ਰੂਪ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਲੈਣੀਆਂ ਅਤੇ ਫੈਰ ਓਹਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਬੜੀ ਢੂੰਘੀ ਸੂਝ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿਛੇਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤਿੰਨ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਸੀ। ਅੱਠ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਪਿਛੇ ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਜੂਕੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਅਗੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਦ ਓਹ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ, ਗੁਫਾਂ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ, ਕੋਇਲੇ ਜਾਂ ਗੋਰੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਚਰਬੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਚੰਗੀਆਂ ਮੰਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ‘ਆਹੋਈ’ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ‘ਮਹਿਰਾ ਰਾਜਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਕੰਧ ਨੂੰ ਲਿੰਬ ਪੇਚ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਬਣਾਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਮੂਰਤਾਂ ਹੋਸ਼ਗਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਗੁਫਾ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਮੈਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਛੱਤ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਇਕ ਬਾਰਾਂ-ਸਿੰਗੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਨੰਗੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕਤਾਰ, ਨੰਗੀ ਪਿੱਠ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ, ਹੱਥ ਭਾਲੇ ਲਈ ਅੱਗੀ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਕਿਤਨੇਕੁ ਸਿਲਸਿਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ Pictograph ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ*। ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ

*ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ Rebus ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਜ ਕਲੁਨੀ ਨਿਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ-ਪਰਗਵੇ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਫੜ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ : I can not fly ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦਸਣ ਦਾ ਇਹ ਹੁਨਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ‘ਘਰ’ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇ, ਆਸਰੇ, ਬਚਾ, ਸੁਖ ਦੇ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਏਗਾ; ਜਾਂ ‘ਗਊ’ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਜਾਂ ਸਿੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ, ‘ਦੁਧ’ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਭਾਗਵਾਨ ਹੋਣ ਜਾਂ ਧਨ ਨੂੰ ਦਸੇਗਾ; ਜਾਂ ‘ਅੱਖ’ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਥਰੂ ਵਰਗ ਰਹੇ ਹੋਣ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਰੋਣ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਦਸੇਗੀ। ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ Ideographic Script ਜਾਂ ‘ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ’ ਅਖਵਾਏਗੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਚੀਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮਿਸਰ ਦੇਸ ਦੀ Hieroglyphic Script ਸੀ।

ਅਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਡੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਠੋਂ ਡੂੰਘੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ Chalcolithic Age ਅਰਥਾਤ ‘ਤਾਮਰ-ਜੁਗ’ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਖੇਲੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਖੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ, ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਹਰ ਲਾਣ ਦੇ ਠੱਪੇ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਨਰਮ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਖੋਦ ਕੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ Steatite Seals ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਠੱਪਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੇਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੋਰੀ ਪਰੋ ਕੇ ਤਾਮਰੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਡੌਲੇ ਉੱਪਰ ਬੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਗਲ ਵਿੱਚ ਲਟਕਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।

ਠੱਪਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਗੈਰਾ ਲਿਖੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਲਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਕੋਈ ਦੇਤਿਨ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ੈਟਾ ਸਟੋਨ (Rosetta-Stone) ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੰਜੀ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਲਿਪੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ, ਗੌਂਡੇ, ਆਦਮੀ ਤੇ

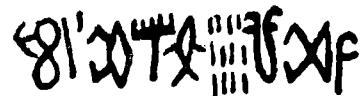
ਕੁਝ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਚਿਮਟੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਸਰ ਦੇਸ ਅਤੇ ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪਲੇਟ ਨੰਬਰ ੧ ਅਤੇ ੧ (ਉ) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਜਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਅਰਥ ਵਾਲੇ ਹੋਣ।

ਮਿਸਰ ਦੇ Hieroglyphs ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਦਾਰ ਹੈ। ਮਿਸਰ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰੀਆ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਸੰਮੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਕਸਬਾ, ਰੋਜ਼ੈਟਾ ਨਾਮ ਦਾ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੭੮੮ ਈ: ਵਿੱਚ ਇਕ ਡਰਾਂਸੀਸੀ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲੇ ਸਖ਼ਤ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਸਿਲਾ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਪੁਰ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ ਰਕਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਲਿਖਤ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤਿੰਨੇ ਲਿਖਤਾਂ ਇੱਕੇ ਮਤਲਬ ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਸੰਨ ੧੮੦੧ ਈ: ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿਲਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਅਪੜੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਛਾਪੇ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਇਕ ਤੀਖਣ-ਬੁਧੀ ਨੌਜਵਾਨ ਡਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਦਵਾਨ, ‘ਜੀਨ ਡਰਾਂਸਾਏ ਸ਼ੈਮਪੋਲੀਓ’ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਕਬਤੀ (Coptic) ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਵਾਕਵੀ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੮੨੨ ਈ: ਤਕ ਮਲਕਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ (ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸਨ) ਬਾਰੂਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਯੂਨਾਨੀ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਲਈ। ਅੰਤ ਉਸ ਦੇ ਓਡੇ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੪੧ ਈ: ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਏ। ਇਹ ਹੈ ‘ਰੋਜ਼ੈਟਾ ਸਟੋਨ’ ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਾਲੀਆਂ ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਨਿਰਾ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮਿਸਰ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ Demotic ਨਾਮ ਦੀ ਲਿਪੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੀ Hieroglyphic ਲਿਖਤ ਦਾ ਭੇਦ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੱਥਰ ੧੮੮ ਪੁਰਬ ਈਸਵੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਲਕਾ ਕਲੇਓਪਟਰਾ ਅੱਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਟੋਲੋਮਾਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਪਟੜੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਿਸਰੀ Hieroglyphics

PLATE I

Brahmini Bull
(ਬ੍ਰਾਹਮਿਨੀ)

From Urus or Unicorn
seal

Horned God
(ਸਿਵ)

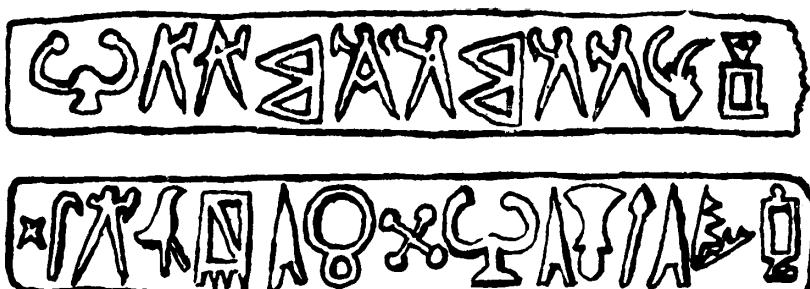

Goddess and
Monster
(ਦੁਰਮਾ)

Pictograph Script.
on Sealite Seals found at
Mohenjo-daro
(N.B. Figures not traced)

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

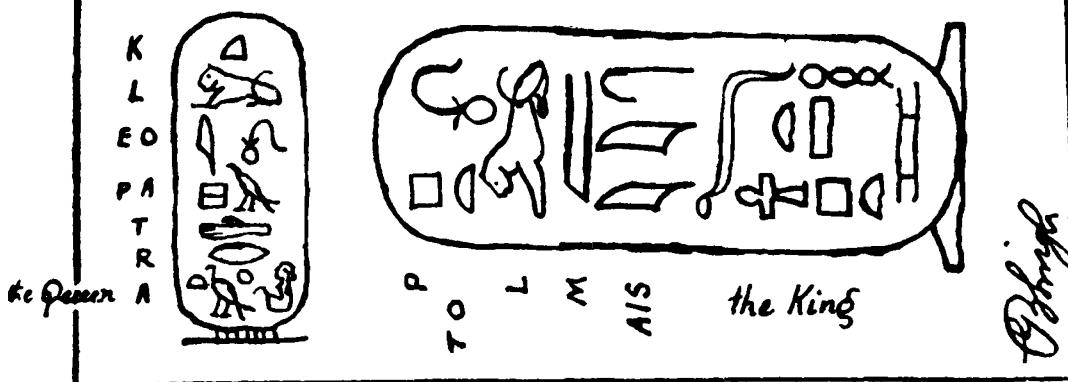
PLATE I(a)

SEAL Stone (Scripta Minoa)

A four-sided seal engraved in carnelian, dated 2500 B.C. found in Crete - inscription undeciphered. In the symbols are pictographic characters, among others that have a great similarity to alphabetic characters. [Prof Evans]

EGYPTIAN HIEROGLYPHICS

- (1) HIEROGLYPHIC SCRIPT OF ROSETTA STONE
&
(2) PICTOGRAPHIC SCRIPT FROM A CRETAN SEAL
(3) PICTOGRAPHIC SCRIPT FROM A HITTITE SEAL

ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਅਸਾਂ ਪਲੇਟ ੧ (ਉ) ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਹਨ।

ਓਸੇ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ੪੦੦੦ ਵਰਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਕ ਮੋਹਰ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਤਨੇਕੁਂ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਰਿਮਟੀਆਂ ਛੈਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸੰਧ ਦੇਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਪੁਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀਆਂ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇ. ਆਈ. ਐਵਨਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ੨੫੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵੇਂ ਤੇ ਤੇਹਰਵੇਂ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਬੇਵਿਆਂ ਜਾਂ ਨਗਾਂ ਉਪਰ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੁਦੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸਭਿਆਤਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਕਲਚਰ ਕਾਇਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ੨੫੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੨ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਬਰਾਬਰ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ Minoan Culture ਆਖਦੇ ਹਨ। ਲਿਖਣ ਦਾ ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ ਢੰਗ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਾਮਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“The most archaic inscriptions on the Seal stones are pictographic, while the later types have the appearance of being a phonetic syllabary. A number of recurring elements, about 70 in number points to the common use and origin of conventional signs or symbols. Prof. Evans has analysed over a hundred of the Cretan symbols, and shown the connection of many of them with the Phoenician Alphabet. This proves that the forms of the Phoenician letters were known before the rise of the Phoenician influence.”

[“ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਉਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਸੂਚਕ (Pictographic) ਹਨ, ਪਰ ਮਗਾਰਲੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਕਿਸੇ ਧੁਨ-ਉਚਾਰਣੀ ਵਰਣ-ਸੰਗ੍ਰੰਹ (Phonetic syllabary) ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਪਦੀਆਂ

ਹਨ। ਕੁਝ-੨੦ ਦੇ ਲਗ ਭਗ-ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪਰੰਪਰਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਨਸ ਨੇ ਸੌਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਕਰੀਟਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਫਿਨਿਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਰੂਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸਨ।”]

ਛਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੀ ਇਕ ਇੰਡੋ-ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਦੀ ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਘੜੇ ਤੇ ਘੜੋ-ਰਬ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਿਸਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਤੀ (Hittites) ਸੱਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫ ਬਣਾਈ ਸੀ:-

“The Hittites not only early suited the ancient cuneiform system of writing to their language, but developed too, a hieroglyphic form of writing, similar to those of Egypt and Crete for their monumental inscriptions. Many of these symbols are almost identical in form to the Egyptian, Cretan, and Semitic forms. (Thomas)

[“ਹਿੱਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾ-ਕੇਵਲ ਪਰਾਚੀਨ ਫਾਨਾ-ਨੁਮਾ (Cuneiform) ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਛੁਕਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਕਰੀਟ ਵਰਗਾ ਇਕ ਸੰਕੇਤਕ (Hieroglyphic) ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਵੀ ਉੱਨੱਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰੀ, ਕਰੀਟਨ ਅਤੇ ਮਗਾਰਲੀਆਂ ਸ਼ਾਮੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਲਗ ਭਗ ਮਿਲਦੇ ਜ਼ੁਲਦੇ ਹਨ।” (ਟਾਮਸ)]

ਹਿੱਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ ਵਿਚ ਦਰਿਆਏ

ਦਜਲਾ ਤਕ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛੋਂ ਬਣੀਆਂ ਸੈਮਿਟਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚਿਰੇ ਤਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਰਿਵਾਜ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਦੀ ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਪੰਚ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਸੀ।

ਸਿੰਧ-ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਮੇਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਮਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ

ਸਿੰਧ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੋ* ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਉਪਰ ਕਬਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਓਹ ਅਸਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਓਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਭਿਆਤਾ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ; ਓਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਮਿੱਟੀ, ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਧਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ; ਜੇਵਰ ਵਰੈਰਾ, ਮੋਹਰ ਲਾਣ ਦੇ ਠੱਪੇ ਜਾਂ ਰੱਖਾਂ; ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ; ਚੌਪੜ ਤੇ ਪਚੀਸੀ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਨਰਦਾਂ; ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਂਢ, ਹਾਥੀ, ਗੈੜਾ, ਬਾਘ, ਬਕਰੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਰੈਰਾ, ਸਾਡੇ ਸਾਮੂਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲੀਂ ਲੋਹਾ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਭਿਆਤਾ ਨੂੰ ਤਾਮਰ-ਜੁਗ (Chalcolithic) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਸਭਿਆਤਾ ਇਕ ਬਿਦੇਸ਼ੀ, ਸ਼ਾਮ ਦੇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮਰੀ ਸਭਿਆਤਾ (Sumerian Civilization), ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਓਹੋ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਿੰਧ-ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਭਿਆਤਾ ਸਿੰਧ-ਸੌਵੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸਾਂ ਨਦੀ ਤਕ ਤੇ ਨੀਲੀ ਬਾਰ, ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਤੋੜ੍ਹ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਉੱਪਰ ਕੰਧਾਰ ਤਕ ਤੇ ਮਕਰਾਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ, ਸਭ ਥਾਂ ਇਹੋ

*‘ਮੁਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੋ’ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਮੋਇਆਂ ਦਾ ਦਾਰਾ’। ਇਹ ਥਾਂ ਲੜਕਾਨੇ ਤੋਂ 25 ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦਰਿਆਏ ਸਿੰਧ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਹੈ। ‘ਹੜਪਾ’, ਜੋ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਵੀ ਇਸ ਸਭਿਆਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

+ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਮਸਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਤਕ ਰਾਵੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਸਭਿਆਤਾ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਕੀ ਨਾਮ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵੇਦਕ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਸਲ 'ਆਰੀਆ' ਨਸਲ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਦੀਰਘ-ਕਪਾਲ (Dolico-Cephalic), ਕੱਦ ਦੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਛੁਰੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ, ਘੜੇ ਤੇ ਘੋੜ-ਰਥ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਪਰ ਪੱਕੇ ਘਰ, ਕੋਟ, ਪੁਰ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿੰਗ-ਪੂਜਾ (Sex-worship) ਸੀ, ਜੋ ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਦੇਵ ਨੂੰ 'ਸਿਸ਼ਨ-ਪੂਜ' * ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ, ਵਛਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਗਰ ਘਰ ਸਾਡੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਤ ਪ੍ਰਿਣਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਬ ਨਹੀਂ ਜੋ ਹੜ੍ਹ-ਪੇ ਦਾ ਨਗਰ ਇਹਨਾਂ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਾਜ਼ਿਆ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਮਾਰ ਯਾਤੀ ਹੋਵੇ। 'ਮੁਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੇ' ਦੇ ਸਾੜੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਹਾਲੀਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਦੇਵ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਾਂ 'ਪਰਤੀ ਮਾਤਾ' ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਅੱਧੀ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਅੱਧਾ ਪੜ ਗਿਆ ਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਰਗਾ-ਅਸੁਰ-ਸੰਘਾਰਣੀ ਬਣੀ। ਤਿੰਨ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦੇਵ ਹੈ ਜੋ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਵੇਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਕ ਚੌਂਕੀ ਪੁਰ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਹੇਠ ਬਕਰੀਆਂ, ਪਾਸ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਗੈਂਡਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਸਾਂਢੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਝੁੱਲ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹਨ। ਇਹੋ ਦੇਵ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਿਵ ਮਹਾਦੇਵ, ਨੰਦੀ ਸਾਂਢੂ ਅਤੇ

* ਲੁਧਿਆਨੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅਨੂਰ ਜਾਂ ਹਨੂਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਓਥੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬੇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦ ਬੇਹ ਪੁਟਿਆਗਿਆ ਅਤੇ ਖੂਹ ਲਈ ਖੂਦਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵੀਹ ਬਾਈ ਹੱਥ ਦੀ ਟੂੰਘਾਈ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੋਣਾਂ ਦੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸ਼ਕਲ ਦੇ 'ਸਿਸ਼ਨ' (Ithyphali) ਨਿਕਲੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ Phali ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹਨੂਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ-ਸਭਿਆਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੀ।

‘ਗਣ’ ਬਣ ਗਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਥਾਂ Unicorn ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧੇ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ, ਜੰਗਲੀ ਬੈਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ, ਬੈਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਰਲੀ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾਮ ‘ਸ਼ਿਵ’, ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਸੁਭ’ ਜਾਂ ‘ਭਾਗੀ-ਭਰਿਆ’। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਬੀ ਕੌਮ ਤੋਂ ਨਾਮ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਸ਼ਿਬ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਭਿਆਤਾ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਭਿਆਤਾ ਸੀ ਉਹ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਭੁਲਾਨ ਤੇ ਮੂਲਾ ਦਰਿਆ ਥਾਣੀਂ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕੁਝ ਭਰਾ ਸਮੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਆ ਕੇ ਹਾਬ ਨਦੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੌਵੀਰ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ‘ਮੂਰਤੀ-ਮਾਨ’ ਲਿਪੀ ਦੋਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜਿਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ, ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੇਦਕ ਸਭਿਆਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ, ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਦਜਲਾ-ਫਰਾਤ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇ ਦੇਸ (Mesopotamia ਜਾਂ ਦੁਆਬ) ਅਤੇ ਪਰ੍ਯਾਂ ਸੀਰੀਆ ਤੇ ਫਿਨੀਸੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ, ਬਿਬਲੂਸ (Byblus) ਅਤੇ ਬੇਬੀਲੋਨ (Babylon) ਹੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਪੁਰ ਏਸ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਬਲੂ ਜਾਂ ਬਬਰੂ ਦੇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸੇ ਨਸਲ ਦੇ ਦੀਰਘ-ਕਪਾਲ ਸਨ; ਉਹੋ ਲੰਗ-ਪੂਜਾ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਉਸੇ ਨਸਲ ਦਾ ਸਾਂਛ, ਉਸੈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਪਕਾਏ ਮੇਹਰਾਂ ਲਾਣ ਵਾਲੇ ਠੱਪੇ ਆਦਿ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਬਬਰੂ ਦੇਸ ਦੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕ, ਇੱਕੋ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

Memoirs of the Archeological Survey of India

ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਪਾਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:-

Examination of the skeletal remains shows that the people were of a mixed race, the Mediterranean being the preponderating type. The skulls agree with those found at Al-Ubaid and Kish, and belong to a dolicocephalic people. This together with some resemblances between pottery, beads, tools and weapons, suggests that the Indus-valley folk were an intrusive stock, who shared a common ancestry with the Sumerians; no doubt that they found a more primitive race, already in possession of the country, when they entered it, and as usually happens, intermarried with earlier inhabitants, and to some extent absorbed their customs. Recent discoveries of pottery seem to show that they came by way of the Mula pass and the coastal road which runs through Lus Bela, and the Makran, and crossed the Hob near Karachi. But they were no mere immigrants: they developed a type of civilization which was characteristically Indian. The date of Mahen-jodaro is approximately settled by the discovery of what is an Indus-valley Seal at Tel-Asmar* in a stratum which may be dated *circa* 2500 B.C. Other finds of the Mesopotamian origin in Sind and vice-versa confirm this. Allowing for the building of the successive cities at Mahen-jodaro we may perhaps date their

---

*‘ਤੱਲ-ਅਸਮਰ’, ‘ਤਲ-ਅਵੀਡ’, ‘ਤਲ-ਅਮਰਨਾ’ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ‘ਤੱਲ’ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸਬੇ ਦਾ ਬੇਹ ਜਾਂ ਭਿੜ। ‘ਤਲ-ਵੰਡੀ’ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਤਲ’ ਦੇ ਇਹੋ ਅਰਥ ਹਨ। ‘ਤਲ-ਵੰਡ’ ਦੇ ਮਾਨਨੇ ਹਨ ‘ਤਲ’ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ‘ਵੰਡ’ ਅਰਥਾਤ ‘Mound-farm’। ਇਸ ‘ਵੰਡ’ ਉੱਤੇ ਆਬਾਦ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ (Hamlet) ਹੈ ‘ਤਲਵੰਡੀ’।

arrival at about one thousand years earlier. More we cannot say until a clue is found to the pictographs. This will perhaps be provided by the discovery of a bilingual seal; we shall then be able to decide whether the language spoken in the Indus valley was of Sumerian origin or not."

[“ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਦੀ ਜਾਚ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਰਲ-ਗਡ ਨਸਲ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ-ਸਾਗਰੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਵੰਨਰੀਆਂ ਵਧੀਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਅਲ-ਉਬੈਦ (Al-Ubaid) ਅਤੇ ਕਿਸ਼ (Kish) ਵਿੱਚ ਲੱਭੀਆਂ ਖੋਪਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀਰਘ-ਕਪਾਲਕ (dolico cephalic) ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਤੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ, ਮਣਕਿਆਂ, ਓਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਈਆਂ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਿੰਧ-ਵਾਦੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਕੋਈ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਲੋਕ (Intrusive Stock) ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਸੁਮਰਾਂ (Sumerians) ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਕ ਨੰਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਥੇ ਆਏ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਇਕ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਸਲ ਇਸ ਦੇਸ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਕਸਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਏ। ਅਜੋਕੇ ਹੀ ਲੱਭੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੱਰਾ ਮੂਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸਾਹਿਲੀ ਸੜਕ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਲਸਬੈਲਾ ਤੇ ਮਕਰਾਨ ਅਤੇ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਾਬ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਨਿਰੇ ਨਿਕਾਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਪਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੀ। ਮੌਹਿੰਜੇਦਾਰੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤਲ ਅਸਮਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੇਹ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀ ਸਿੰਧ-ਵਾਦੀ ਦੀ ਇਕ ਉਸ ਮੋਹਰ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ 2500 ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇਤੇ ਮਿਥੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀਆਂ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ-ਮੂਲਕ (Mesopotamian Origin) ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ

ਅਤੇ ਮੈਸੋਪੋਟੇਮੀਆ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀਆਂ ਸਿੰਧੁ-ਮੂਲਕ ਅਜੇਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਹਿੰਜੋਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਪਰਥਲੀ ਵਸਾਏ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਲਈ ਵਕਢਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵੰਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਹੋਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਤਕ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਸੰਕੇਤਾਂ (Pictographs) ਦੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ ਤਦ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਰਾਹ ਸ਼ਾਇਦ, ਓਦੋਂ ਲੱਭੇਗਾ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੋ-ਭਾਖੀ (Bilingual) ਮੋਹਰ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗੀ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਸਿੰਧੁ-ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਮਰੀ (Sumerian) ਅਸਲ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।”

‘ਸੁਮਰਾ’ ਨਾਮ ਸਿੰਧੁ ਦੀ ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਧੁ ਦੇਸ ਦੇ ਜਾਮ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਇਹੋ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸਿਕੰਦਰ ਆਜ਼ਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਚ ਅਪੜਿਆ ਤਦ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੌਮ ਸੁਮਰਾ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਏਥੇ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ। ਕਰਟੀਅਸ (Curtius) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਿਸ ਜੰਗਜੂ ਕੌਮ ਸੁਮਰਾ ਨੇ ਡੱਟ ਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਓਹ ਸੁਮਰੀ ਤੇ ਸੁਮਬੀਗਰ (Sumarii) ਇਕ ਭਾਰੀ ਤਾਕਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੌਜ ਵਿੱਚ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਆਦਾ, ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੱਬ ਸਨ।” ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਬਾਗੜੀ (Bigarr) ਇਹਨਾਂ ਸੁਮਰਾਂ ਦੀ ਐਲਾਵੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਗੜੀ ਜਾਂ ਬਾਗੜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਜੰਗਲ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ—‘ਜਾਂਗਲੀ’। ਬਾਗੜੀ ਨਾਮ ਜੱਟ-ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਮਰੀ ਓਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਸ਼ਾਮ, ਅਰਬ, ਪਾਰਸ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਓਹ ਬੜੇ ਜਾਦੂਗਰ ਸਨ। ‘ਸਿਹਰਿ ਸਾਮਰੀ’ ਆਮ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਪਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੋ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ, ਜੋ ਜੰਤਰ ਜਿਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਸੁਮੇਰੀਅਨ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਮਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਬਲੂ ਦੇਸ ਤੋਂ ਸਿੰਧੁ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ।

‘ਖਰੋਸ਼ਠੀ’ ਤੇ ‘ਬੁਹਾਮੀ’, ‘ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ’ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਇਸ ‘ਮੁਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੇ’ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਕੋਈ

ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਉਸ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਲਾ-ਲੇਖ, ਸਿੱਕੇ, ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਧਰਮ-ਆਗਿਆਵਾਂ—ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਿੱਛੇ ਬਾਈ ਤੇਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹੇਨ-ਜੋ-ਦਾਰੇ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਵਿਚਾਲੇ ਜੋ ਫਾਈ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉਸ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਓਹ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਹੋਣਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਜੇ ਆਮ ਲੋਕੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਾਈ ਤੇਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਈ ਇਕ ਯੁਕਤੀਆਂ ਵਰਤ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਪੁਰ ਅਪੜੇ ਹਨ ਕਿ ਛੱਬੀ ਸਤਾਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਢੇਰ ਫਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਆ ਕਿੱਥੋਂ ਗਈਆਂ? ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਿਸੇ ਬੈਧ-ਸੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਦ ਓਹ ਕਿਸੇ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਿੱਖੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਭੇਜਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਕਲੁਕ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਲੈ ਆਈਏ। ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ, ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ, ਵੀ ਸਿੱਹਲੀ ਰਾਜਾ 'ਦੁਟ-ਗਮਿਨੀ' ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿੱਚ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਸੱਭੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪ੍ਰਬਹਿਮ ਵਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ, ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਕੇਵਲ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖੇਤ ਕਰਨ ਪੁਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀਆਂ ਵੀ ਉਸੇ ਬਬਰੂ ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫ ਵਾਂਗ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਵਪਾਰ ਖਾਤਰ ਉਧਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

PLATE II

KELVINGROVE MUSEUM AND GALLERIES
→

KHARQSH THI SCALPTON SILVER SCROLL

ଅନ୍ତରେ କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

INSCRIPTION OF DASA RATHA A grandson of Asoka and his successor in the Eastern Kingdom

Original
Volume

१. खेतसठी लिपि विचलेख
२. बहमि लिपि विचलेख (महाराजा द्वारा दर्शन किया)

PLATE III.

ASOKA'S INSCRIPTION ON THE RUMMINDEI PILLAR

ਪੰਜਾਬ

Transcription

ਦੇਵਾਨ ਪਿੜੇਨ ਪਿਆਰਭਿਨ ਸਾਜਿਲ ਰੀਮਤਿਇਸ਼ਾਕ੍ਰਿਸ਼ਿਤੇ
 ਅਤਨ ਆਗਾਰ ਮਿਗੀਬਿਤੇ ਟਿਟਿਊਪੇਜਾਤੇ ਸਕਣਮੁਨੀਤਿ
 ਸਿਤਾ ਇਗਡਕੀਰ ਕਾਤਾਪਿਤ ਸਿਲਾਘਕੇਰ ਉਸਪਾਪਿਤੇ
 ਟਿਕ ਕੁਗਾਂ ਜਾਤੇਤਿ ਲੁਮਿਲਿਗਾਮੇ ਉਬਲਿਕੇਕਟੇ
 ਅਥਕਾਗਿਧੇਰ

ਸੁਧਾਮੂ ਮਗ ਅਥਰੋਡ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਿਣਿਸ਼ ਸੁ
ਸੂ ਜ ਸੂ ਅ ਮ ਮ ਗ ਗ ਨ ਾ ਪਿਤਾਜ ਸੀ ਜ ਮ ਸ਼

SIGNATURE OF HARSHA

*Mark the Cursive form
beginning of letters
instead of straight-
line initials*

Gupta Script.

ମିଶ୍ର କବିତା ପରିଚୟ ଓ ଗୀତ
ପରିଚୟ ପରିଚୟ ପରିଚୟ

Olmich

ਤੰਜ਼ੀ ਸਦੀ ਪੁਰਬ-ਈਸਾ

ਚੌਥੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾਵੀ

੩.

ਭਾਰਤ ਦਾ ਬੈਬੀਲੋਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ

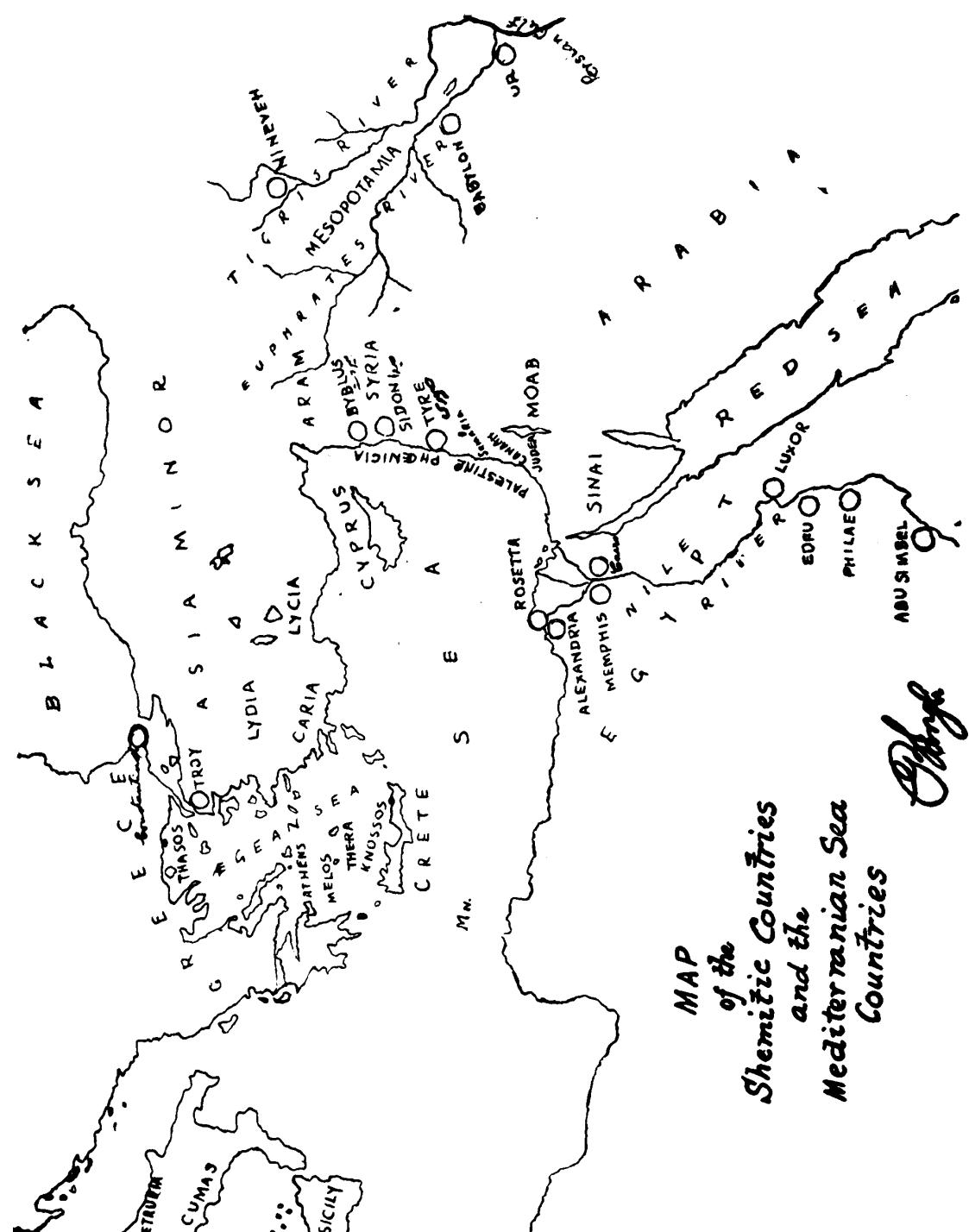
ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬੈਬੀਲੋਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦੋ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਰਾਹ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਉਕਰਾਂ ਹੀ ਵਰਾਦੇ ਰਹੇ। ਸਿਕੰਦਰ ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਬਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਰਸਤੇ ਲਈ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਕੇ, ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਿਆਰਕਸ, ਸਾਗਰ-ਸੈਨਾਪਤੀ, ਦੀ ਕਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬੇੜਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਨਾਰੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੱਰਰਾ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਜਾਵੇ। ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਪੰਜ ਨਦ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਦਰਾ-ਮੂਲਾ ਤੇ ਭੁਲਾਨ* ਅਤੇ ਸਿੱਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਰਸਤੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੂਸਾ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ ਭਾਗ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲਸਬੇਲਾ ਤੇ ਮਕਰਾਨ ਥਾਣੀਂ ਲਿਆ। ਪਰਤੋਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲਈ, ਜਿਸ ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਹਿੰਦਸਤਾਨ ਪੁਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀ ਆਪਣੇ ਕੌਲ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰਸਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਦਰਾਵੜੀ ਸੌਦਾਗਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ, ਦਰਿਆਏ ਫਰਾਤ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਉਰ' (Ur), ਜੋ ਕਲਦਾਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁਰ ਸੀ, ਅਪੜਦੇ ਸਨ। ਓਥੋਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਬੈਬੀਲੋਨ ਤਕ ਕਿਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ

*ਭੁਲਾਨ ਤੇ ਸ਼ਿਬੀ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਸਨ। ਭਲਾਨ ਦਾ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਲਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਬੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਸ ਕਟ ਕੇ, ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਕੇ, ਇਕ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

†ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ 'ਫਾਰਸ-ਖਾੜੀ' ਬਹੁਤ ਉੱਤਰ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਜਲਾ ਤੇ ਫਰਾਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ੩੦ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਏਸ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਰ (Ur) ਖਾੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਪੁਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਬਸਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹਾਲੀ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਖੁਰਮਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਨੂੰ ਵਸਿਆਂ ਸਭੇ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਉਪਰਲੇ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਫਲੇ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਧ ਤੇ ਸੌਵੀਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਲਸਬੇਲਾ ਤੇ ਮਕਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਟੁਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਦਾਗਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰ ਸੋਮਨਾਥ, ਹਿੰਗਲਾਜ਼ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਦੰਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਟੱਥੇ ਵਸੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਕਾਫਲੇ ਜਾਂ ਟਾਂਡੇ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ, ਓਹ ਅੱਗੇ ਰੂਮ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤਕ ਅਪੜਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਬਲੂਸ (Byblus) ਸਿਡਨ (Sidon) ਤੇ ਤਾਇਰ (Tyre) ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਅੱਜ ਮਾਮੂਲੀ ਕਸਬੇ ਬੈਟੂਤ, ਸੈਦਾ, ਅਤੇ ਸੂਰ ਵੱਸੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ 'ਬਬਰ' ਨਾਮ ਏਸੇ 'ਬਿਬਲੂਸ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ ਜਿੰਨੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੁਦਾਗਰ ਸਨ, ਓਨੇ ਹੀ ਦਿਲਾਵਰ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਅਪੜਿਆ ਮਾਲ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਦ ਕੇ ਅੱਗੇ ਮਿਸਰ, ਯੂਨਾਨ, ਰੋਮ, ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਵਪਾਰੀ ਕੌਮਾਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ—ਉਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਲਦਾਨੀ (Chaldeans), ਬੈਬੀਲੋਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅੱਕਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਮੇਰ; ਉਪਰਲੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਨਿਨਵਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਐਸੀਰੀਅਨ (assyrians), ਅਰਮ ਅਤੇ ਸਿਰੀਆ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅਰਮਾਈ ਅਤੇ ਸਿਰੀਅਨ; ਏਸ਼ੀਆ ਕੋਚਕ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਈਜੀਅਨ ਸਾਗਰ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਆਦਿ; ਪਰ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚਦੇ।

ਫਿਨੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਤਾ ਖਾਸੇ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਕੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਜੋ ਹੁਨਰ ਜਾਂ ਵਿਦਿਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੇ ਕਮਾਣ ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਗੁਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ, ਵਲ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਪਰਤੱਖ ਲਾਭ ਨਾਹੀ ਹੋਵੇ, ਘਟ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਫਲਸਫਾ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਲਈ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ

ਖਿਤੀਆਂ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ, ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸਾਂ ਤੇ ਸਤਵਾਰੇ ਦੇ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਨਾਮ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ੨੨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਲਿਪੀ ਹੀ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪੁਰ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਚੀਨ ਜਾਪਾਨ ਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਕੇਤ ਲਿਪੀ (Ideography) ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ। ਹੇਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡਾ ਦੇਸ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਪਰ ਦਰਾਵੜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉਤ੍ਰਾਪਥ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਅੱਖਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਸਤਾਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਲਾਂ ਕੁ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਨੇ ਵਧਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੇਸੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਅੰਮਾਂ ਹੈ।

ਇਹ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ ਕੌਣ ਸਨ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ਖਿਲ ਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਟੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀ' ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਬੱਬ ਇਹ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਦੀਮ ਵਤਨ ਈਰਾਨ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਅੱਜ ਮਕਰਾਨ ਅਤੇ ਲਾਰਿਸਤਾਨ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰੂਮ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਡੇਰਾ ਜਾ ਜਮਾਇਆ ਸੀ। ਮਸੀਹ ਤੋਂ ੨੮੦੦ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਫਿਨੀਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੋਨਿਕ (Phoeni-c) ਜਾਂ ਪੀਉਨਿਕ (Puni-c) ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜੋ Phoeni ਜਾਂ Puni ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ-ਪਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ 'ਪਣੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਹਸਤਾਸਪ ਦੇ ਬਿਹਸਤੂਨ ਦੇ ਸਿਲਾ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕੰਮ 'ਪਰਣੋਈ' ਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਪੱਛੋਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਪਾਰ ਖਾਤਰ ਜਾ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੈਮਿਟਿਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮੀਂ ਨਸਲ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ

ਪੁਰਾਣੀ ਯੂਨਾਨੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਲਾਤੀਨੀ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਅਤੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ
ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ

TABLE IV

Oldest Latin (Roman Inscription)	Greek (Inscription of Thera)	Brahmi (after Buller)	Phoenician (Cyprus & Moabite stone)	Brahmi (after Buller)	Greek (Inscription of Thera)	Oldest Latin (Roman Inser- tion)
AAP	Α Α	X	‡ ‡	†	Κ Κ	X
B	θ δ	□	θ	Δ	Π Π	Δ Δ
C	τ τ	Λ	τ τ	Λ	Μ Μ	Μ Μ
DD	Δ	□	Δ	Δ	Ν Ν	Ν Ν
EE	Ξ Ξ	□	Ξ Ξ	Ξ Ξ	Χ Χ	X X
F(M)		□	Φ	Φ	Ω Ω	Ω Ω
Z	Ι Ι	□	Ι	Ι	?	?
BB	Β	□	Β	Β	-	-
T.H.	⊗	○	⊗	Φ	ΦΦ	ΦΦ
I	ΣΙΣΖΖ	□	Σ	Σ	M	ΣΣ
				†	T	T
					VY	VY

Singh

ਮੁਹਰਾ ਤੇ ਕੱਦ ਕਾਮਤ ਅਫਰੀਕਨ ਜਾਂ ਹੈਮੀਏਰੈਟਿਕ (Hamieratic) ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ (ਕੱਤਾ ਪਾਲ ਕੇ, ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਤੇ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਚੂੰਡੇ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ (ਇਬਰਾਨੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ) ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੈਮਿਟਿਕ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲੁਹਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਤੇ ਲਿਪੀ, ਹਿੰਦੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਇਹਨਾਂ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ। ਯੂਨਾਨੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸੱਦਦੇ ਹੀ 'ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਅੱਖਰ' ਸਨ। ਜਦ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਡਤਹ ਪਾਈ, ਤਦ ਆਪਣੀ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲਈ। ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ—ਕਿਤਾਬੀ (Roman Script), ਵੱਡੀ ਤੇ ਛੋਟੀ; ਅਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ (Italics) ਵੱਡੀ, ਤੇ ਛੋਟੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਰਮਨ, ਰੂਸੀ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸੇ ਰੋਮਨ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮੀ, ਫਿਨੀਸ਼ਨ, ਰੋਮਨ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਉਪਰਲਾ ਲੇਖ ਲੰਮਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹੋਮਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਇਲੀਅਡ' (Iliad) ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਮਰ ਨੂੰ ਖੁਦ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 'ਲਿਖਤ' ਸੀ ਜਾਂ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸੱਕ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਜੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਟਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕ ਸਰਦਾਰ, ਬਲਰਫੋਨ, ਨੂੰ ਲਿਸੀਆ ਦੇਸ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਸੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ, ਬਲਰਫੋਨ, ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਕ ਛੱਟੀ* ਉੱਤੇ (ਹੋਮਰ ਦੇ ਕਹੇ ਮੂਜਬ) ਕੁਝ 'ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਜਾਦੂ ਦੇ

*ਹੋਮਰ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਭੱਟ (Bard) ਸੀ ਅਤੇ ਇਲੀਅਡ ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ 'ਵਾਰ' ਸੀ ਜੋ ਹੋਮਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਆਈ। 'Saga' ਓਹੀ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡਾ ਲਫਜ਼ 'ਸਾਕਾ' ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ 'Speaking Chip' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਨਿਸ਼ਾਨ' ਪਾ ਕੇ, ਬਲਰਫੋਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੋਟਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਸੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਥ ਜਾ ਦੇਹ। ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗੀਰਾ ਜਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਿਖਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕੀ 'ਅੱਖਰ' ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭੇਦ ਦੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। 'ਭੇਦ' ਅਤੇ 'ਜਤਰ' ਵਿੱਚ ਓਹ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਯੂਨਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਬਾਬਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ (Myth) ਚਲਾ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਕਿ 'ਅੱਖਰ' ਕੈਡਮਸ (Cadmus) ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ। 'Cadm-us' ਲਫਜ਼, ਇਬਰਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ 'ਕਦਮ' ਦੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਪੁਰਬ' ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਮੂਜਿਦ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ ਜਾਂ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਮ 'ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਅੱਖਰ' ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਬੀਬੀਜ਼ ਸ਼ਹਿਰ (Thebes), ਜਿਥੇ ਕੈਡਮਸ ਦੇਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

[Story of the myths by kellet]

ਯੂਨਾਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਇਬਰਾਨੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਹੋਏ ਹਨ: Alpha, Beta, Gamma, Delta, ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: ਬੈਲ, ਘਰ, ਤੂਠ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ। ਇਹ ਨਾਂ ਇਬਰਾਨੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ Aleph, Bet, Gimel, ਅਤੇ Dalet ਨੂੰ ਬੋਡ੍ਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਬੋਡ੍ਰੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲ ਕੇ ਇਹੋ ਨਾਂ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਰਾਇਜ ਹਨ ۴۰-۳۰-۲۰-۱۰। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਨਾਂ ਵੀ ਯੂਨਾਨੀ, ਫਿਨੀਸੀਅਨ, ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਵਿੱਚ Kappa, Lemda, Mew, Nun ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼, ਲਾਮ, ਮੀਮ ਤੇ ਨੂਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਫ਼ਹਬਿਲੀ; ਬੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕਣ ਦੀ ਨੋਕਦਾਰ ਜਾਂ ਮੁੜੀ ਹੋਈ ਖੂੰਡੀ; ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਛਲੀ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਇਬਰਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਪਹਿਲੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। Alpha ਵਾਸਤੇ ਬੈਲ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਜਾਂ ਇਕ* ਸਿੰਗ (Unicorn) ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ; Beta ਵਾਸਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ; Gamma ਵਾਸਤੇ ਉਠ ਦਾ ਮੂੰਹ (Gemal or Jemal Camel), ਅਤੇ Delta ਵਾਸਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਦੋ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤਾਕ ਜਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦਹਾਨੇ ਦੇ ਪਾਸ ਦੋ ਫਾਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਣੀ ਤਿਕੌਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਬੇਲੀ, ਬੈਲ ਹੱਕਣ ਦੀ ਖੂੰਡੀ, ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ ਬਕਲਾਂ ਤੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਈਜਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਬਰਾਨੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ।

*Unicorn ਹੈ Urus ਜਾਂ ਯੂਰਪ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਬੈਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ Auroch ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੰਗ ਭਾਵੇਂ ਸਿਧੇ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਦੇਖੋ, ਤਾਂ ਇਕੋ ਸਿੰਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

8.

ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੱਧ-ਈਸ਼ਨੀਆ ਦੇ ਵਪਾਰੀ

ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਵਾਂਛੀ ਹੋਰ ਵਪਾਰੀ ਆਦਿ ਲੋਕ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹੇਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਫਿਨੀਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਅਰਮ (Aram) ਦਾ ਸੀ। ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਮਾਈ (Aramaic ਜਾਂ Aramaean ਜਾਂ Syrian) ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਲੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ, ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਦੀ ਹੀ ਵਿਗਾੜੀ ਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਜਲਦੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਓਸੇ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ, ਜੋ ਈਰਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ, ਖੁਰਾਸਾਨ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ, ਮੰਗੋਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਨ। ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਰਸਤਾ ਚੀਨ ਦੀ ਪੱਥਮੀ ਸਰਹੱਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉੱਪਰ ਵਰਗਦਾ ਸੀ; ਸੰਕਿਆਂਗ, ਯਾਰਕੰਦ, ਕਾਸ਼ਗਰ, ਬਦਖਸ਼ਾਂ, ਬਲਖ ਹੁੰਦਾ ਕਸ਼ਗਪ ਸਾਗਰ (Caspean Sea) ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ, ਕਾਕੁਤਸ (aucasu) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁਮੇਰ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਓਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਨਾਂ ਲਈ ਹਨ, ਏਸੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੇਂ ਵਗਦੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਵਾਕਿਆ ਸਨ। ਲਾਜਵਰਦ (Lapis lazuli) ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲੀ ਬਦਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਬਣੇ ਜ਼ੋਵਰ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆ ਅਤੇ ਮਿਸਰ, ਦੁਹਾਂ ਦੇਸਾਂ, ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਗ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਬੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ ੫ (ਉ) ਤੇ (ਅ) ਵਿੱਚ ਖਰੋਸ਼ਠੀ, ਈਂਦ, ਪਹਿਲਵੀ ਤੇ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਝੰਦ, ਪਹਿਲਵੀ, ਫਾਰਸੀ, ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਤੇ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨਰੀ

TABLE V (a)-& (b)

ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ

TABLE V (c)

Sanskrit	Zend	Pahlavi	Persian	Kharoshthi (Buhler)	Aramaic Ganguly A.D.		
ए	ء	ء	ء	س	س		
अ	ء*	ء	ء	ز	ز	Initial ئ	
ऋ	ء	ء	ء	ز	ز		
ॠ	-	ء	ء	خ	خ		
ঢ	-	-	-	-	-		
ঘ	ঘ	ঘ	ঘ	ঘ	ঘ		
ঙ	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ		
ঢ়	ঢ	ঢ	ঢ	ঢ	ঢ		
ঙ়	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ		
ঢ়়	ঢ	ঢ	ঢ	ঢ	ঢ		
ঙ়়	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ	ঙ		

Arabic Script was adopted for Persian in the 7th century and four letters for specific Persian sounds added to it i.e. ج-ک-پ-ڦ. Specific letters:-

ث-ج-خ-ذ-ص-ض-ط-ڦ-غ-ڦ were retained for use in Arabic words introduced into Persian.

Kharoshthi has nothing in common with Zend and its daughter Pehlvi, as should have been expected.

Sanskrit & Zend are sister languages, but the scripts used for them are altogether different. Zend has the sounds

ষ, শ, ড, র, ন, and adds short 'e' and 'o' (vowels), and গ-ত-জ-; (consonants). Aspirated ঘ, ঝ, ছ, জ, ট, ঠ, ছ, ফ, ম have disappeared.

Blingl

ਨਸ਼ਕੀ (ਅਰਬੀ) ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅੱਖਰ, ਟਾਕਰੇ ਲਈ, ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਛੇਵੰਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਸਿਰਿਆਨੀ ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ ੫ (ਸ) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਮਿਸਟਰ ਰਾਲਿਨਸਨ ਸੀ. ਆਈ. ਈ. ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ
“A short History of Indian Culture” ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“The characters of the Asoka inscriptions are in the Brahmi script, which is the parent of the scripts used in various parts of India to-day. It is generally supposed that it is derived from a north Semitic source, such as that which appears on the Moabite Stone (C. 890 B. C.).....

Another script of Aramaic origin, and known as Kharoshthi, was in vogue on the North-West Frontier, and as Laurel Stein's discoveries have shown in Central Asia, was employed for the edicts inscribed in those districts.”

[ਅਸੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਖੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਆਮ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਉੱਤਰੀ ਸ਼ਾਮੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ‘ਮੋਬਾਈਟ ਸਟੋਨ’ (੧੮੦ ਪੂ: ਈਸਵੀ) ਉੱਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।.....

ਅਰਮਾਈ ਅਸਲੇ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਪੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਰਲ ਸਟੀਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧ-ਏਸ਼ਿਆਈ ਖੋਜਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਰਮਾਨਾਂ ਵੀ ਉਕਰਾਈ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।]

‘ਖਰੋਸ਼ਠੀ’ ਦਾ ‘ਝੰਦ’ ਤੇ ‘ਪਹਿਲਵੀ’ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ

ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਖਰੋਸ਼ਠੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਸੀ। 'ਈਦ' ਸਮੇਂ ਵਜੋਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਈਦ ਬੋਲੀਆਂ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਭੈਣਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਨ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਆਰੀਆਂ (ਇਰਾਨੀਆਂ) ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਰਾਨੀ ਆਰੀਆਂ ਨੇ ਗਵਾਂਛੀਆਂ* ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਆਰੀਆਂ ਲਈ ਹਿੰਦੀ-ਵਪਾਰੀ ਇਕ ਲਿਪੀ ਬਾਹਰੋਂ ਲੈ ਆਏ। ਈਦ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਥ, ਸ਼, ਛ, ਣ, ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ 'e' ਅਤੇ 'o' ਦੀਆਂ ਸੂਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਝੁੱਕ ਵੀ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ:-

ਧ, ਝ, ਛ, ਅ, ਟ, ਠ, ਢ, ਫ, ਭ,

"The Persians of Achaemenids Empire borrowed cuneiform writing from the Babylonians, and adopted the semitic language, called Aramaic, for inscriptions."

[History of the World]

[ਐਕੈਮੈਨਿਡਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੀਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਫਾਨਾ-ਨੁਮਾ ਲਿਖਣ-ਚੰਗ ਬੈਬੀਲੋਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਰਮਾਈ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅਪਣਾ ਲਈ ਸੀ।]

[ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਵਰਲਡ

੫.

ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ

ਉਪਰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਲਹੰਦੇ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ—ਰੋਮਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਰਮਨ, ਰੂਸੀ ਵਰਗੀਆ—ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ । ਪਰ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਜਿਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿਥ ਪੁਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਇੱਕੋ ਮੂਲ-ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਨ । ਠੀਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ, ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ, ਸਭ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਬੁਹਾਮੀ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ । ਬੋਲੀਆਂ* ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਸਲ ਦੇ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਾਮੀ ਨਸਲਾਂ (Semitic races) ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀ ।

ਇਹ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਕਿਹੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰੂਮ ਸਾਗਰ (Mediterranean Sea) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦਰਿਆਏ ਦੱਜਲਾ (Tigris) ਤਕ, ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਰਮਨੀ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ (Arabian Sea) ਤਕ ਸ਼ਾਮੀ ਨਸਲ (Semitic Race) ਜਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸ਼ਾਮ, ਦੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਸਨ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ (ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ) ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :—

(ਅ) ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ-ਅਰਬੀ ਦੀ

*ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਂਵ (Noun) ਦੇ ਵੈਲਿੰਗ (Genders), ਪੁਲਿੰਗ ਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਲਿੰਗ, ਸਨ । ਵਚਨ (Number) ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਵਿਭਕਤੀਆਂ (Cases) ਪੰਜ ਸਨ । ਕਿਰਿਆ (Verb) ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਕਾਲ (Tense), ਭੂਤ (Past) ਤੇ ਭਵਿੱਖਤ (Future), ਅਤੇ ਧਾਰੂ (Roots) ਤਿੰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਡਾਢੇ ਬੱਕ-ਨੁਕੇ ਧੂਬੇ ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਬਹੁਤੇ ਅੱਖਰ ਸੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ (Syntax) ਸਿੱਧਾ ਸੀ ।

TABLE VI

Johannes

ਹੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਬਦ ਹਬਸ਼ਸਤਾਨੀ (Ethiopic) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਾਮੀ ਨਸਲ (Himyaritic Race) ਦੇ ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ, ਅਰਥਾਤ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ 'ਹਾਮ' ਦੀ ਅੱਲਾਦ, ਦੱਖਣੀ ਅਰਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

(ਈ) ਦੂਸਰੀ ਇਬਰਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਕਨਆਨੀ ਅਤੇ ਫਿਨੀਕੀਅਨ (Punic) ਸਨ। ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਵਰਗ (ਉ) ਅਰਮਾਈਅਨ (Aramaean) ਸੀ ਜੋ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਓਹ ਸ਼ਕਲ ਜੋ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਅਰਮਾਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਿਆਨੀ (Syriac) ਸਦਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਲ ਜੋ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਅਰਮਾਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਦਾਨੀ (Chaldee) ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਲਦਾਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਚੁਕਦੀ (Samaritan) ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਬਰਾਨੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਲਾ ਸੀ। ਸਬਾਈ ਜਾਂ Natsoraeans ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਅਰਮਾਈ ਜ਼ਬਾਨ ਬਹੁਤ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਕਲੁੰ ਦੀ ਸਿਰਿਆਨੀ (Syriac) ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਹਾਲ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਸੋਈ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ ੫ (d) ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

ਕਾਲਮ (੧) Seirite Sinaitic, ੧੬੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੀ।

ਕਾਲਮ (੨) Moabite Phoenician, ੮੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੀ।

ਕਾਲਮ (੩) Sidonite Phoenician, ੬੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੀ।

ਕਾਲਮ (੪) Ancient Hebrew, ਪੁਰਾਣੀ ਇਬਰਾਨੀ।

ਕਾਲਮ (੫) Later Hebrew, ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਇਬਰਾਨੀ।

ਕਾਲਮ (੬) Syriac;

ਕਾਲਮ (੭) Arabic Modern,

ਕਾਲਮ (੮) Aramaean,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ੩੭ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਅਰਮਿਨੀਅਨ ਅਤੇ ੩੧ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕਬਤੀ (Coptic) ਦੇ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਾਮੀ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਰਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਮੁਖੀ ਦੁਰ ਦੂਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਫਿਨੀਸ਼ਨ

ਜਾਂ ਫਿਨਿਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਫਿਨਿਕੀ ਲੋਕ ਭਾਰੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਐਟਲਾਂਟਕ ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ, ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਾਰੇ ਸਮੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਪੁਰ, ਸਿਸਿਲੀ, ਇਟਲੀ, ਯੂਨਾਨ, ਸਪੇਨ, ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਕੰਢਾ ਸਭ ਥਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ (Colonies) ਬਣਾ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੀਪਬਲਿਕਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਸੌ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਾਰਬੋਜ (ਟਜ਼ੁਨਿਸੀਆ) ਅਤੇ ਨੁਮਿਦੀਆਂ (ਤ੍ਰਾਬਲਸ) ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀ-ਸਾਗਰ (Aegian Sea) ਦੇ ਸਭ ਟਾਪੂਆਂ ਸਾਈਪਰਸ, ਥਿਰਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਲ ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਠੀਕ ਠੀਕ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਓਹ ਮੋਬ (Moab) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੋਬਾਈਟ ਸਟੋਨ (Moabite Stone) ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਥਰ ਨੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ੈਟਾ ਸਟੋਨ (Rosetta Stone) ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੇਸ ਦੇ (Hieroglyphs) ਦੇ ਪੜ੍ਹੁਨ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਲੇਖ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ-ਈਸਵੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੇ ਕਦ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੌਮਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਸੀ ਜੋ ੧੬੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ੀਰਾ-ਨੁਮਾ ਸੀਨਾਈ ਦੇ ਲਾਗੇ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰਨੀ ਨੰ: ੫ (d) ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਪੀ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਹਾਲੀਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ‘ਹੱਥ’, ‘ਤਲੀ’, ‘ਮੱਛੀ’, ‘ਅੱਖ’ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ੧੯ ਦੀ ਥਾਂ ੨੨ ਅੱਖਰ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾਂ। ਸੌ ਅਟਾ ਸਟਾ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਲਈ ਗਈ, ਕੋਈ ਤੇਹਰਵੀਂ ਚੌਪਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਯੂਨਾਨੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਜੋ (Aegean Sea) ਦੇ ਟਾਪ੍ਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਮੀ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਏਸ਼ੀਆ-ਕੋਚਕ (ਤੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਬਲੈਕ-ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ) ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਓਹ ਅਠਵੀਂ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ-ਈਸਵੀ ਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਾਲੂਮ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਫਿਨਿਕੀ ਸੌਦਾਗਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੀ ਲੈਕੇ, ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਂਗ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਹੰਦੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰ ਕਦੇਂ ਵਰਤਣੇ ਸੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕੋ ਢੰਗ ਸੁੱਝਾ ਹੈ। ਓਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮੀ ਲਿਪੀਆਂ, ਮਿਸਰੀ ਲਿਪੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੀਕੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਝਾ ? ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਫਿਨਿਕੀ ਬੋਲੀ ਮਾਂਗਵੀਂ ਲਈ, ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਵਰਤਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਫਰਕ ਹੋਰ ਇਹ ਪਾਇਆ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਚਲਦੀ ਲੀਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਜਿਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇ ਢੰਗ ਵਰਤੇ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਮੋਕਲੇ ਹੁੰਦੇ ਚੱਕਰ (Spiral) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਸੁਖੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਜੋ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ, ਓਹ ਸੀ ‘ਹਲ ਦੀ ਲੀਕ’ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣਾ। ਹਲ ਵਾਹਣ ਵੇਲੇ ਢੱਗੇ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਘੁੰਮ ਕੇ ਓਧਰ ਹੀ, ਜਿਧਰੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਓਹ ਯੂਨਾਨੀ (Boustrophedon)

BOUSTRYPHEDON ਜਾਂ ਆਖੋ, ਢੱਗੇ-ਵਾਹੀ ਸਦਦੇ ਹਨ।

ਅਰਤੀਤ ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਤਦ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜਾਏਗੀ; ਤੀਜੀ ਫਿਰ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ। ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੫ (c) ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਹਲ ਦੀ

ਲੀਕ ਪਿੱਛੇ' ਲਿਖੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਨਮਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਦੇ ਲੀਕੋਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸਨ। ਇਕ ਫਰਕ ਜੋ ਏਸ 'ਛੱਗੇ-ਵਾਹੀ' ਨੇ ਪਾਇਆ, ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹਰ ਲੀਕ ਜਾਂ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਭੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ,* ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ 'ਹਲ ਦੀ ਲੀਕ' ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਛੁੱਟ ਗਈ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਢੰਗ - 'ਛੱਗੇ-ਵਾਹੀ' ਵਾਲਾ-ਅਸਲੋਂ ਬੇ-ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਕਨੰਘਮ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛਾਪਾਂ ਪਟਨੇ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ; ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬੁਹਲਰ (Buhler) ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਜਦ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹਾਲੀ 'ਹਲ ਦੀ ਲੀਕ ਅਨੁਸਾਰ' ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੁਹਤਾਸ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚਟਾਨ ਉੱਪਰ ਮਹਾਸਾਮੰਤ ਅਧਿਪਤਿ ਸ਼ਸ਼ਾਂਕ ਦਾ ਲੇਖ ਹੈ।

ਜਦ ਸੈਦਾ (Siden) ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੱਖਣੀ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਸਮ ਟੁਰ ਪੈਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇਂ ਹੀ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਾਂਗਵੇਂ ਲਈ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?

ਫਿਨੀਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ - Byblus, Sidon ਤੇ Tyre। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਸਨ ਜੋ ਰੀਪਬਲਿਕਾਂ ਸਨ। ਕਦੇ ਇਕ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦੂਜੇ ਦੁੱਹ ਪੁਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਕਦੇ ਦੂਜੇ ਦਾ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਚੌਪਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ Byblus ਅਰਥਾਤ

*ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਮਿਸਰੀ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਓਹ ਵੀ ਕਦੇ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰੁਖ ਮੂਜਬ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਵੇਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਈਪਰਸ ਦੀਪ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਫਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਬਬਲੂ ਜਾਂ ਬਬਰੂ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ; ਅੱਠਵੀਂ ਨਾਵੀਂ ਵਿੱਚ Tyre* 'ਤੈਰ' ਜਾਂ 'ਸੂਰ' ਦਾ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਛੇਵੀਂ ਸਤਵੀਂ ਵਿੱਚ Sidon ਸਿਡਨ ਜਾਂ ਮੈਰਾ ਮੁਖ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਠੀਕ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਤਵੀਂ ਅਠਵੀਂ ਸਾਲੀ ਪੂਰਬ ਈਸਾ।

ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਛੰਗ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਫਰਕ ਇਹ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੀਕ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੀਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮੀ [Semitic] ਲਿਪੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਆਦਿ ਵੀ ਲੀਕੋਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ 'ਹੱਲ ਦੀ ਲੀਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਦ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਭੌਂ ਗਏ। ਇੱਕ ਹੀ ਅੱਖਰ, ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਦ ਉਸ ਦਾ ਮੰਹ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਲਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਧਰ ਨੂੰ ਸੀ; ਜਦ ਦੂਜੀ ਲੀਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਈ ਪਲਟੀ, ਤਦ ਅੱਖਰ ਦਾ ਰੁਖ ਵੀ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ 'ਅ' ਅਤੇ 'ਕ' ਇਉਂ ਲਿਖੇ ਗਏ:-

ੴ ਕ

ਤਦ ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਪਲਟ ਕੇ ਇਉਂ ਹੋ ਗਏ:-

ੳ ਕ

ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪਾਸਾ ਸੱਜੇ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਅਵੱਸ਼ ਸਨ, ਕਦੇ ਸੱਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖੱਬੇ ਵੱਲ ਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਪੁਰਾਣੀ

*Tyre ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਹਜ਼ਤਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਦਰ ਯਰੋਸਲੀਮ ਵਿੱਚ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿਉਦਾਰ ਦੀ ਲੱਕੜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰ ਰਾਜ ਤਰਖਾਣ ਭੇਜੇ ਸਨ।

†ਇਹਨਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿੱਚ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਵੱਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਗਲਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਰ ਨੂੰ
ਕਦੇ 'ਤ' ਤੇ ਕਦੇ 'ਥ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ 'ਏ' 'ਧ' 'ਬ' ਆਦਿ
ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਲੀਕ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੀਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਣ
ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹਨ।

੬.

ਅਰਮਾਈਅਨ ਜਾਂ ਅਰਮਾਇਕ ਲਿਪੀ

ਇਸ ਲਿਪੀ ਬਾਬਤ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਟਾਮਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ “The A B C of Our Alphabet” ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“The Aramaean alphabet first appeared in the highlands of Aram, on the caravan routes from Egypt and Phoenicia to Mesopotamia about the seventh century B. C. Its rise began with the decline of Phoenicia following the sack and destruction of Tyre by Nebu-chadar-ezzar, the Chaldean ruler of Babylon, and the resulting rise to importance of the highland races of Aram and Syria. This *flexible* Aramaean form of the Phoenician Alphabet was used in Ninevah* and Babylon, as well as the ancient native ‘cuneiform’ of writing that had been in use for almost 4000 years.

This Aramaean *Corruption of the phoenician Alphabet* was brought by the Jews to their own land from the cities of Babylon and Ninevah, when they returned from their long period of captivity.† Their own alphabet was similar in form to the phoenician alphabet.

* Ninevali ਦਰਿਆਏ ਦੱਜਲਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਅਸਿਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਮਾਡੀ-ਵਾੜਾ’।

† ‘ਨਬੂ ਖੜਕ ਅਜ-ਜਰ’ ਕਲਦਾਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਡਿਨੀਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜ਼ਰੋਸਲੀਮ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਹ ਓਥੇ ਬੈਬੀਲੋਨ ਤੇ ਨਿਨਵਹ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਿ ਚੌਥੀ ਪੀਹੜੀ ਤੁਰ ਪਈ, ਜਦ ਫਾਰਸ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਦਾ ਈਸਾ ਹੈ।

The Jews in Palestine probably used the Aramaen alphabet until the second century B.C., when the Southern Aramaen began to be transformed into the square Hebrew alphabet. The modern Hebrew of to-day was not fully developed until the tenth century A.D. (ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ Rabbinic Hebrew alphabet ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਰੱਬੀ ਜਾਂ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ।)

In the north, the Aramaen alphabet after passing through a thousand years of local modification developed into the modern Arabic Alphabet. These cursive forms, springing from the sources as our own, have been reduced to extreme legibility and simplicity, while they retain the virtue of great decorative beauty."

[“ਅਰਮਾਈ ਵਰਣਮਾਲਾ (Aramean Alphabet) ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਿਸਰ ਤੇ ਫਿਨਿਕੀਆ ਤੋਂ ਮੈਸਪੋਟਮੀਆ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਕਾਢਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਰਮ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਪੁਰਬ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਅਰੂਜ ਬੈਬੀਲੋਨ ਦੇ ਕੈਲਡੀਅਨ (Chaldean) ਰਾਜੇ, ਨਬੂ-ਖੜਰ-ਅਜੁੱਰ (Nebu-Chadr-Ezzar), ਹੱਥਾਂ ਤਾਇਰ ਦੇ ਉੱਜਾੜੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫੌਨਿਕੀਆ ਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਵਾਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਮ ਅਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਗੈਰਵ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਦਾ ਇਹ ਲਚਕਦਾਰ ਅਰਮਾਈਅਨ ਰੂਪ ਨਿਨੇਵੇਹ ਅਤੇ ਬੈਬੀਲੋਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸੀ ਫਾਨਾ-ਨੁਮਾ (Cuneiform) ਲਿਖਣ-ਛੰਗ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਲਗ ਭਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

“ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਮਾਈਅਨ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਚਿਰ ਦੀ ਕੈਦ ਕਟਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ

ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਬੈਬੀਲੋਨ ਤੇ ਨਿਨੇਵੇਹ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨਾਲ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ।

“ਫਲਿਸਤੀਨ ਦੇ ਯਹੁਦੀ ਅਰਮਾਈ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਸ਼ਾਇਦ, ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤਕ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਅਰਮਾਈਅਨ ਚੌਨੁਕਰੀ ਇਬਰਾਨੀ (Square Hebrew) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਇਬਰਾਨੀ (Modern Hebrew) ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਫੁਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ।”

[“ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਅਰਮਾਈਅਨ ਵਰਣਮਾਲਾ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਤਰਮੀਮਾਂ (Modifications) ਉਪਰੰਤ ਵਰਤਮਾਨ ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਸਤੇ (Cursive forms), ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਸਾਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਜੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।”]

ਅਰਥਾਤ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਰਮ ਅਤੇ ਸਿਰੀਆ ਦੀ ਉੱਚੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰਮਾਈ ਲਿਪੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਫਿਨਿਕੀਆਂ ਦੇ ਉਜੜ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਖ-ਲਿਪੀ ਬਣ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਦੁਆਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਲਿਖਤ (Cuneiform) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਯਹੁਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਦ ਇਹ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਲਦਾਨੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕੈਦੀ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਇਬਰਾਨੀ (Ancient Hebrew) ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਅਰਮਾਈ (Aramaean) ਲਿਪੀ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਕੈਦੋਂ ਛੁੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਲਿਪੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਫਲਿਸਤੀਨ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਦੁਸਰੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਹ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੱਖਣੀ ਫਲਿਸਤੀਨ ਵਿੱਚ ਚੌਨੁਕਰੀ ਇਬਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਅਰਮ, ਸਿਰੀਆ ਵਾਗੈਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਲਿਪੀ ‘ਸ਼ਿਕਸਤਾ’ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਰੀਅਨ ਤੇ ਫੇਰ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ।

ਸਾਰਣੀ ਨੰ: V (ਸ) ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ ਪਰਾਚੀਨ ਇਬਰਾਨੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ

ਇਬਰਾਨੀ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਅਰਮਾਈਅਨ ਲਿਪੀ ਤੋਂ 'ਖਰੋਸ਼ਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ, ਉਹ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਲ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਨਤਸੌਰੀਅਨ ਈਸਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਰੱਵਜ ਸੀ, ਉਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ, ਵਿੱਚ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਪੈਪਾਈਰਸ ਦਾ ਹੱਥ ਦੀ ਹਥੇਲੀ ਜਿਤਨਾ (ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਵਰਕੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰ) ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਪਰ ੪੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਦੀ ਅਰਮਾਈਅਨ ਲਿਪੀ ਦਾ ਲੋਖ ਹੈ। ਅੱਖਰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਪਲੇਟ ੨ ਵਿੱਚ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਨ। ਹਰਫ਼ ਫੋਟੋ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਹਨ।

ਏਸੇ ਸਾਰਣੀ ਨੰ: V (ਸ) ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹਰੇਕ ਇਬਰਾਨੀ ਦਾ ਅੱਖਰ ਦਾ ਨਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖਰ ਬਣੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤ ਹਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੂਜਬ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੌਤ (Convention) ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਬਾਈ ਅੱਖਰਾਂ ਪੁਰ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਲਈ ਛੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੌਤ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਸਿਰੀਅਨ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਲਫਜ਼ :—

ਅਬਜਦ, ਹਵੱਜ, ਹੱਤੀ, ਕਲਮਨ, ਸੁਅਫਸ; ਕਰਸਤ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਕੀਮਤ ਅੱਖਰ-ਵਾਰ, ਇੱਕ ਤੋਂ ਦਸ ਤਕ, ਫੇਰ ਵੀਹ, ਤ੍ਰੀਹ, ਚਾਲੀਹ, ਪੰਜਾਹ, ਸੱਠ, ਸੱਤਰ, ਅੱਸੀ, ਨੱਵੇ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸੌ, ਦੋ ਸੌ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਛੇ ਅੱਖਰ ਪਾਸ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਵਧਾਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਜੋੜ ਕੇ ਦੋ ਹੋਰ ਲਫਜ਼—'ਸਖੱਜ, ਤੇ ਜ਼ੱਗੱਗ'—ਬਣਾਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ ਲੈ ਰਾਏ ਸਨ।

ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅੰਦਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਤਾਂ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ ਫਿਨਿਕੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੀਮਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੁਝ ਤਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਮੂਜਬ ਹਨ। ਪੰਜ ਲਈ

ਅੱਖਰ V ਹੈ, ਜੋ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛੇਵਾਂ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਛੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ L ਨੂੰ ੩੦ ਦੀ ਥਾਂ ੫੦ ਕੀਮਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ; C ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦੀ ਥਾਂ ੧੦੦; M ਨੂੰ ੪੦ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਹਿਜ਼ਾਰ, ਅਤੇ D ਨੂੰ ਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ੫੦੦। ਯੂਨਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਖਰ V, L, G, D, M ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਦਸਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਦੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ, ਇਹ ਲੰਮਾ ਕਿਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਥੇ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤ ਦੇਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਝਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਜਾਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੋਮਾ Seirite Seiraitie ਲਿਪੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹਾਲੀਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਦੇ ਜੋ ਲੇਖ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਜੋ ਅਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਖੋਜ ਪਿਛੇ ਵਲ ਕਢਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਖੁਰਾ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ 'ਵਰਣ' ਬਣਾਨ ਦਾ ਜਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਲੋਕ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤਕ ਅੱਪੜ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਮੀ ਲੋਕ। ਕੋਈ ਲੋਕ ਮੂਰਤਾਂ ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਅੱਪੜ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਸਰੀ ਲੋਕ। ਚੀਨੀ ਲੋਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਾਂਹ ਲੰਘ ਸਕੇ। ਸਹੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਹੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਦੋ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਲਫਜ਼, ਸਿਰਫ ੨੬ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕੋਈ ਡਾਢੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਈਆਂ ਕੁ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਚੀਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਲਫਜ਼ਾਂ ਲਈ ਛੇ ਜਾਂ ਸੌਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨ

ਜਾਂ ਵਰਣ ਬਨਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੈਸਰ ਟਾਮਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

All early systems of writing show a tendency toward alphabetism, but they all did not reach on alphabetic stage. Some reached only a phonetic stage, where they were destined to remain. The semitic characters formed the first true alphabet, not the first use of letters or alphabetic characters, but that stage in the evolution of symbols where they were used to express a language completey."

[“ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪਰਾਗਿਨ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਰਣਵਾਦ (Alphabetism) ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਦਰਜੇ (Alphabetic Stage) ਤੋਂਤੀਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਧੁਨ-ਉਚਾਰਣੀ ਦਰਜੇ (Phonetic Stage) ਤਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਟਿਕ ਰਾਈਆਂ। ਸ਼ਾਮੀ ਵਰਣਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਅਸਲੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਾਈ, ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ (ਉਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੀ) ਬਲਕਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਪੜਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ (ਚਿੰਨ੍ਹ) ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।”]

ਸ਼ਾਮੀਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਾਣ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਈ; ਇਕ ਤਾਂ ਮਿਸਰੀ Pictographs ਜਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ; ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕਾਰੀਗਰ, ਸੌਦਾਗਰ, ਜਹਾਜ਼ੀ ਵਕੌਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਮਾਲ ਦੇ ਗਠਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਦਰਕਾਂ ਉੱਪਰ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਾਂ (Cargo) ਉੱਪਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ (Mediterranean Signary) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਫਲਾਂਡਰਸ ਪੈਟਰੀ ਨੇ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ, ਮਿਸਰ, ਕਰੀਟ, ਸਾਈਪਰਸ, ਕਾਰਿਆ, ਲਿਡੀਆ, ਲਿਸੀਆ (ਤਿੰਨੇ ਏਸ਼ੀਆ-ਕੋਚਰ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ) ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰਟ ਬਣਾ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ (Formotian of the Alphabet) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਟਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ ੫ (੬) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਾਲੂਮ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤੋਂ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਅੰਦਰਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਤੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਾਚੀਨ ਪਿਕਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਲੀਕਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਰ ਪੈਟਰੀ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ:-

That the Phoenicians only changed the type of the letters, and made the knowledge of them more general among the peoples..... The Phoenicians assisted by the Egyptian forms of writing, simplified this linear system to which we owe our alphabet. The linear signs became as removed from their pictograph originals as is our handwriting from the type in which books are printed.”

[“ਫਿਨਿਕੀਆਂ (Phoenicians) ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵੰਨਗੀ ਹੀ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧਿੰਦੇ ਪਰਚੋਲਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਨਿਕੀਆਂ ਨੇ ਮਿਸਰੀ ਲਿਖਤ-ਰੂਪਾਂ (Forms of writing) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਰੇਖਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Linear System) ਨੂੰ ਸੁਖੈਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਲਿਪਕ ਅਸਲਿਆਂ (Pictographic Originals) ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਹੀ ਦੁਰਾਡੇ ਹੋ ਗਏ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਾਈ ਛਾਪੇ ਦੀ ਲਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ।”]

Mediteranean Signary

44.

Table D(c)

ANCIENT SIGNARY, The chief source of the Semitic Scripts.

GREEK INSCRIPTION
from THERA

following the plough line
(Борисов)

There are inscriptions in Greek
in spiral shape
also

ਸਰ ਪੈਟਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ “The Royal Tembs of the Tisst Dynasty” ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

What is really due to the Phoenicians seems to have been the selection of a short series (only half the amount of surviving alphabet) for numerical purposes as A=1; E=5; *P=100, O=500 etc. This usage would soon render the sesigns as invariable in order as our numbers, and force the use of them on all countries with which the Phoenicians traded. This exactly explains the phenomena of the Greek Alphabets; many in variety, and so diverse that each has to be learned separately, and yet entirely uniform in order.

[“ਫਿਨਿਕੀਆਂ Phonecians ਦੀ ਅਸਲੀ ਦੇਣ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦ-ਸਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੰਬੰਧੀਪ ਵਰਣ-ਲੜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉ=੧; ਏ=੫; ਪ=੧੦੦; ਓ=੫੦੦ ਇਤਿਆਦਿ। ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਨੇ ਸਥਾਈ (Invariable) ਹੋ ਗਏ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਹਿੰਦਸੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਥੋਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫਿਨਿਕੀ ਲੋਕ ਤਜਾਰਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਯਨਾਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਇਸ ਤੱਤ (Phenomena) ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕੋ ਜਹੀ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਪਾਸਾ ਜਿਥੋਂ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਣਾਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਕਰੀਟ ਦੀਪ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

*ਇਹ ‘ਅਬਜ਼ਦ’ ਦਾ ਹਿਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਇਬਰਾਨੀ ਲਿਪੀ ਲਈ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੀ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਰਦਰ ਜੇ. ਐਵਨਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਕਰੀਟਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਤਾਬ, “Cretan Pictographs and Pre-Phoenician Script” ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ:-

ਮਿਸਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਤੇ ਵਰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

(੧) Hieroglyphic—ਇਹ ਲਿਖਤ ‘ਪੁਰਾਣੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ’ (Old Empire) ਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਮਿਸਰੀਆਂ ਲਈ ‘ਸਤਜੁਗ’ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ੩੫੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੪੭੫ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤਕ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭੇਟ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਗੁੱਝਾ ਢੰਗ ਸੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਮਕਬਰਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ।

(੨) Hieretic—ਇਹ ‘ਮੱਧਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ’ (The Middle Kingdom) ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ—੨੧੬੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੧੭੮੮ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤਕ। ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸਾਦਾ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਤੇ ਪੈਪਾਇਰਸ ਪੱਤਰ ਉੱਪਰ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲੇਖ ਇਸੇ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਿਪੀਆਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

(੩) Demotic—‘ਨਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ’ (The New Empire) ਵਿੱਚ ੧੫੮੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਵਿਹਾਰੀ ਕਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਹੋਰ ਬਦਲ ਗਏ, ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ੬੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਡੇਕੜਲੀ ਸਾਦਾ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਲਿਖਤ ਆਮਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਿਵਾਜ ਪਾ ਗਈ।

Mr. Isaac Taylor ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ The Alphabet ਵਿੱਚ

ਇਹਨਾਂ ਮਿਸਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਬਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

“So many crutches were thought necessary that walking became an art of the utmost difficulty.”

“ਇਨੀਆਂ ਟੇਕਾਂ-ਡੰਗੋਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿ ਟੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਨ ਹੁਨਰ ਬਣ ਗਿਆ।”

ਮਿਸਰੀ ਲੋਕ ਸਾਡੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਰਗੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਕਦੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਤਜੁਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਚੰਬੜੇ ਰਹੇ। ਮਿਸਟਰ ਟੇਲਰ ਫੇਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :-

They did not dare to take down the scaffolding which enabled them to erect the edifice”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਗੋ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ।”

ਸਾਦਾ ਚੰਗੀ ਲਿਪੀ ਨਾਂਹ ਬਣਾ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ, ਮਿਸਰੀ ਲੋਕ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। “The Book of the Dead” ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਸਾਲੇ ਜੇਤਸ ਪੁਰ ਵੀ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਭਾਗ

੨.

ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਖਰ

ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਣੁ-ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅੱਖਰ, ਨਾ ਨਿਰਾ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਘਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜਾ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਦੇ ਮਸਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਅਠਾਰਾਂ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਘ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ; ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਾਲੂ ਤੋਂ; ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹੈਨ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਜਾਂ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਧੀਕ ਹਨ; ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਣ ਖੋਲੂਣ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਵਧੀਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਪਜ-ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸਦੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਬੋਲਣ ਦੇ ਫੰਗ, ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਤ੍ਰਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਤੇ ਕੀ ਕੀ ਅਸਰ, ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਣਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਗਿਣਤੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦੇਣ ਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ, ਰੋਮਨ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਮੁਢ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਕ ਸਾਂਝੀ, ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਬੜਵੀਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸੱਭੇ ਛੇ* ਬੋਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਛਿਆਸੀ ਰਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਵਰਣ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨੇ ਪਏ ਹਨ, ਸਤਾਈ ਸਵੱਗਤ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨਾਹਠ ਵਜੰਜਨ ਲਈ।

ਹਰ ਬੋਲੀ, ਜੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੂਜੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਰਣ ਛੱਡਣੇ ਤੇ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਵਧਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਸਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਨਿਕੀ (Phoenician) ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਬਾਈ ਵਰਣ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਜੰਜਨ ਅੱਖਰਾਂ ਲਈ। ਜਦ ਉਧਰ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੇ

*ਇਹ ਛੇ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ :—ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ; ਝੰਦ (Zend); ਪਹਿਲਵੀ; ਫਾਰਸੀ; ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਇਬਰਾਨੀ।

੬੨.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਫਿਨੀਸ਼ਨ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਮਿਲ

TABLE VI

	Phoenician	Brahmi First Six Centuries	Yelalutto or Old Tamil of 9 th Century	Brahmi First Six Centuries	Phoenician	
ਅ	†	X	ੴ	ੴ	॥	ੴ
ਆ		X	ੳ	ੳ	॥	ੳ
ਇ		⋮⋮	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਈ			ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਉ			ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਏ			ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਓ			ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਅ	†	+†	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਾ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਿ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਈ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਉ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਏ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ
ਓ		ੳੳ	ੳੳ	ੳੳ	॥	ੳੳ

O. Singh

ਫਿਰ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ, ਅਤੇ ਇਧਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਚਪੱਠੀ ਲਈ ਵਰਣ ਮਾਂਗਵੇਂ ਲਈ, ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸੋਲਾਂ ਹੀ ਜਾਂ ਇਕ ਦੇ ਵਧੀਕ ਲੈ ਸਕੇ। ਬਾਕੀ ਵਧਾ ਤੇ ਅਦਲ ਬਦਲ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਕੀਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਦ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ, ਕੁਤਬਿਆਂ, ਜਾਂ ਗਰੰਥ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਜਾਂ ਵੈਟਾਲੁਤੂ (Vettalutto) ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਉੱਨ੍ਹੀਂ ਵਰਣ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਓਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਤਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਓਹੋ ਤੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਅੱਖਰ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਏ ਸਨ ਜਾਂ ਵਧ ਘਟ, ਇਹ ਠੀਕ ਠੀਕ ਕਹਿਣਾ ਅੰਖਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਤਾਈ ਅਠਾਈ ਸੌ ਵਹੁ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਰਵਾਇਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਚਲੀ ਆਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਅੱਪੜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਓਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਸੋਲਾਂ ਅੱਖਰਤਾਂ ਦੀ ਹੰਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸੁਕਰਾਤ ਦੋ ਵੇਲੇ (ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਪੂਰਬ ਈਸਾ) ਚੌਵੀਸਾ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਕਰਾਤ ਸੰਨ ੩੯੯ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਵਿੱਚ ਕਾਲ-ਵੱਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮੀ ਤੇ ਪਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਦਾ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਪੁਰ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਣੀ ਨੰਂ: ੬ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਫਿਨਿਕੀ, ਬ੍ਰਹਮੀ ਤੇ ਪਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਜਾਂ ਤੇਰਾਂ ਅੱਖਰ : -

॥ ੪ + ੮ ॥ ੭ ॥ ੧ ॥ ੮ ॥

(ਅ ਉ ਕ ਗ ਘ ਚ ਥ ਨ ਬ ਪ ਰ ਲ)

ਸਗਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ, ਜ, ਵ, ਅਤੇ ਯ, ਹ-ਇਹ ਪੰਜ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਅਤੇ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿੰਜਨ (Conjunct Consonant) ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਮੇਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਨਿਕੀ

ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਵੱਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਅਰਬਾਤ ਫਿਨਿਕੀ, ਇਬਰਾਨੀ, ਅਰਬੀ, ਸਥਾਈ, ਹਬਸ਼ੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰ, ਜ਼ੇਰ, ਪੇਸ਼ (ਫਤਹ, ਕਸਰਹ, ਜ਼ਮਾ) ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਤੇ ਯਮਨ ਦੇ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਦਾਖਲ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਮਹਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਬ੍ਰਹਮੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਫਿਨਿਕੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਵਾਧੂ ਅੱਖਰ ਹਨ ਸਭ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਧਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮ; ਤੇ 'ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼-ਮਾਤਰ' ਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ* ਸੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਾਮਿਲ, ਦਰਾਵੜੀ, ਤੁਲੂ ਤੇ ਕਾਨੜੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ।

ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕੀ ਸਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਯੂਨਾਨੀ, ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਪਤਾ ਇਕ ਤਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਇਬਰਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਈਦ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥੂਤ ਇਬਰਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਫਿਨਿਕੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਵਧ ਸਨ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੋਂ ਮੌਜੂਦ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੋਹਾਂ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਅਲੱਡ, ਬੇ, ਜੀਮ ਤੇ ਦਾਲ ਓਹੋ ਤੇ ਉਸੇ ਇੱਕੋ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫ, ਲਾਮ, ਮੀਮ ਤੇ ਨੂਨ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਠ ਅੱਖਰ ਫਿਨਿਕੀ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚੋਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ 'ਅਬਜਦ'

*ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਮਾਤਰਾਂ (Syllables) ਦੇ ਨਾਂ ਭਿੜ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਖੇ, ਜਾਂ ਕਿ ਇਹ ਖੁਦ ਹਿੰਦੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਵੀ ਫਿਨਿਕੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੈ ਲਏ ?

ਬਣਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਚੌਂਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜਨ ਨਾਲ 'ਕਲਮਨ'। ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਾਕਿਆ ਦਾ ਸੰਨ ਤਾਰੀਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਅੰਕਪਾਲੀ ਜਾਂ (Figure Cypher) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਕੀਮਤ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਕ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕ। ਜਦ ਸੰਨ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲਡੜ ਆਪਣੇ ਸਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਇਰ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਮਾਯੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ ੮੯੨ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਸ ਮਿਸਰਹ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ہمایوں بادشاہ از بام افتاد

ਇਕ ਅੰਕਪਾਲੀ ਜਾਂ (Cypher) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਲਡੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਈ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ:-

اجد ہوز حطی کھن سعفus قرشت

ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਜੋ ਛੇ ਹਰਫ਼ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵਧਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜ ਕੇ ਉਪਰਲੀ ਅੰਕਪਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

خز ضنخ

ਅੰਕਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ੧ ਤੋਂ ੧੦ ਤਕ, ਤੇ ਫਿਰ ੨੦, ੩੦, ੪੦, ੫੦, ੬੦, ੭੦, ੮੦, ੯੦, ਅਤੇ ੧੦੦, ੨੦੦, ੩੦੦, ਤੇ ੪੦੦। ਅਤੇ ਸਤਵੇਂ ਅਤੇ ਅਠਵੇਂ ਲਡੜਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ੫੦੦, ੬੦੦, ੭੦੦, ੮੦੦, ੯੦੦ ਅਤੇ ੧੦੦੦। ਨਾਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਧੂ ਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਓਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਅਰਥਾਤਃ:-

ش خ ذ ض ن ط ع

ਤਾਂਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਬਾਈ

੬੬.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਅੱਖਰ ਓਹੋ ਸਨ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਸਿਰ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ 'ਅਥਜਦ' ਅੰਕਪਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛਿਆਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ:-

ا ب ج د ر ح ط ۷۳۱ کل ۷۴۰ سع ف ص ت ق ر ش س ت

ਫਿਨਿਕੀ ਵਿੱਚ ਬਾਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲੀ, ਇਸ ਬਾਬਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੱਧ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖਾਸ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਦੁਕੇ ਸਨ, ਸੋ ਫਿਨਿਕੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਸਿਰ ਲੈ ਲਏ। ਹੁਣ 'ਅਥਜਦ' ਵਾਲੀ ਤਰਤੀਬ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂਤੇ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ 'ਅਥਜਦ' ਵਾਲੀ ਅੰਕਪਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਨਿਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਈਜਾਦ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਇਬਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਬਾਈ ਅੱਖਰ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਇਹੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ 'ਹਿੰਦਸਿਆਂ' ਪੁਰ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅੰਕਪਾਲੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਅੰਕ ਪਾਲੀ, 'ਕਟਪਯ', ਨਾਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਖਾਲੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ (diacritical mark) ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਖੁਸ਼-ਖੱਤੀ ਦੀ ਮਸ਼ਕ ਵਾਸਤੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ:-

ت ح خ ذ ز ش ض ط ع ب ح ر س ص ط ع

ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸਾਰਣੀ ਨੰ: VII ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। 'ਅਥਜਦ' ਅੰਕਪਾਲੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਸਾਡ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਲਾਤੀਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਵਰਣਮਾਲਾ

ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ

TABLE III(a)

Name in Arabic نامہر	Nashki نسکی	جعکا ماب	Phoenician (Cyprus Is. a Moabite stone)	Greek (Inscription of THERA of Modern ⁴)	Pronunci- ation ⁵	Name in Greek نامہ	Meaning of Name etc ⁷
ف	ف	ف	ف	Α Α Α	α	Alpha, = ox	
ب	ب	ب	ب	βε ββ	β, ν	Beta, = House	
ج	ج	ج	γ γ γ	γ	γ	Gamma = Gamb, Corner	
د	د	د	δ δ δ	θθθ	θ soft, cheta b,	Door	θ.
ه	ه	ه	ε ε ε	ε ε ε	ε & ē	Epsilon	
و	و	و	φ φ φ	φ φ φ	φ, ϕ	Rhee,	و
ز	ز	ز	ϚϚϚ	ϚϚϚ	Ϛ ;	Zeta	
ض	ض	ض	θ θ θ	θ θ θ	θ hard	Ceta z	
ط	ط	ط	ι ι ι	ι ι ι	ι	Theta b	
ي	ي	ي	υ υ υ	υ υ υ	υ	Ceta s	
خ	خ	خ	κ κ κ	κ κ κ	κ	Kappa	
ل	ل	ل	λ λ λ	λ λ λ	λ	Lamtha	
م	م	م	μ μ μ	μ μ μ	μ	me	
ن	ن	ن	ν ν ν	ν ν ν	ν	nu	

Pr Singh

੬੮.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ੨੩ ਅੱਖਰ ਸਨ;
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕਿਤਾਬੀ (Capital) ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸਨ ।
J, U, W ਨਹੀਂ ਸਨ । 'I' ਦੋਹਾਂ ਹਰਫ਼ਾਂ, 'ਿ' ਤੇ 'j' ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਸੀ,
ਅਤੇ 'v' ਦੋਹਾਂ ਹਰਫ਼ਾਂ, 'ਉ' ਤੇ 'v', ਵਾਸਤੇ। 'w' ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਹੋ
ਦੇਂਦੀ ਸੀ ।

੮.

ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਸੋਲਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਅੱਖਰ ਜੋ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖੇ ਪੱਤੇ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਚੁਪੱਠੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ; ਜਾਂ ਇਹ ਹੁਨਰ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ, ਦਾਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀਂ ਦਾ ਰਿਹਾ। ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੇ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਹੁਨਰ ਚਲ ਪੈਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਮਨੁਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰੋਜ਼ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਧੀ ਰਚਨਾ ਮੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਕੰਠ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਜ਼ਕਲ ਵਾਂਗ ਟੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਾਂਧੇ (ਉਪਾਧਿਆਂ) ਤੋਂ ਵਹੀ ਖਾਤਾ ਲਿਖਣ ਜੋਗਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਂਧਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਪਾਧਿਆਂ ਤੋਂ ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦ ਵੇਦਾਂਗ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ, ਬੌਧਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਵੈਗੈਰਾ ਵੀ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੁੱਟ ਗਾਮਿਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਕੁਲ ੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੌਧਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਸਾਰੀ ਮੂੰਹ-ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵੇਦ ਵੇਦਾਂਗ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਪੁਰੁਸ਼ਾਵਰ* ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਤਕਸ਼-ਸਿਲਾ (ਟੈਕਸਲਾ) ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਸਨਾਤਕ ਪਾਣਿਨੀ ਰਿਖੀ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਜ ਤੋਂ ੨੩੦੦ ਜਾਂ ੨੪੦੦ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਇਕ ਸੂਤਰ-ਰਚਨਾ ਅੱਠਾਂ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ‘ਅਸਟਾ-ਧਯਾਈ’ ਸਦਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ

*‘ਪੇਸ਼-ਆਵਰ’ ਨਾਮ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਦਾ ‘ਪਿਸ਼ੈਰ’ ਜਾਂ ‘ਪਿਸ਼ਾਵਰ’।

ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜਦ ਇੱਕ ਲਫੜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਲਫੜ ਸਵਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਦੋਹਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋਕੇ ਦੂਜਾ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮ: ਅਮਿਤ' ਵਿੱਚ ਵਿਸਰਗ ਤੇ 'ਅ' ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੇ 'ਰਾਮੋਸ਼ਿਤ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ 'ਅ' ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਗਿਰਜਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵਜਾਕਰਣ ਵਿੱਚ 'ਲੋਪ' ਹੈ। ਇਸ 'ਲੋਪ' ਬਾਬਤ ਅਸ਼ਟਾਧਯਾਈ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੂਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਹੈ, ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਹੁਣ 'ਅਸ਼ਟਾਧਯਾਈ' ਵਰਗੀ ਪੂਰਨ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁਤੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਨਚੇਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣ ਵਿੱਦਿਆ ਪਾਣਿਨੀ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਾਣਿਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਵੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (Specialization) ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇ ਅੰਗ ਤੇ ਕੁਝ ਉਪ-ਅੰਗ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵੇਦਾਂਗ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੰਡਤ ਵੇਦ 'ਸਾਂਗੋ-ਪਾਂਗ' ਪੜਦੇ ਸਨ। 'ਵਿਆਕਰਣ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਿਆਂ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੇਦਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਦਾਂਗ ਯਾਸਕਾਚਾਰਜ ਆਦਿ ਰਿਖੀਆਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਯਾਸਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਛੱਡੀ ਸਤਾਈ ਸੌ ਵਰ੍ਗ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਯਾਸਕ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੋਖਾ ਹੇਠਾਂ ਆਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੌ ਅਸੀਂ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਮੱਛ ਯਾਸਕ ਤੋਂ ਸੌ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਗ ਪਹਿਲੇ ਮਿਥ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਸਮੱਝੇ, ਜੁ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਅਠਾਈ ਉਨੱਤੀ ਸੌ ਵਰ੍ਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸ 'ਵਿਆਕਰਣ' ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। 'ਵਿਆਕਰਣ' ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਹਨ

ਨਿਖੇੜਨਾ, ਪਾੜਨਾ। ਸੌ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੇਦਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਜ-ਅਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ, ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਰਵਾ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਅਠਾਈ ਸੌ ਵਰ੍ਗ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛੇ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਸ ਤੋਂ ਸੌ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਗ ਬਾਅਦ, ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਉਪਰ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਖਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਣਾਏ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲੈ ਆਏ, ਤਦ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ-ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਜਾਂ ਲਿਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ।

ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ‘ਬ੍ਰਹਮੀ’ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰੀਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਇੰਦਰ’ ਦੀ ‘ਇੰਦਰਾਣੀ’ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ‘ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ’ ਬ੍ਰਹਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿੱਦਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ‘ਬ੍ਰਹਮੀ’-ਨਾਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ‘ਬ੍ਰਹਮੀ’ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ‘ਸਾਰਦਾ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਦਾ-ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪੂਰਨੀ ਹੈ। ‘ਸਾਰਦਾ ਭਵਾਨੀ’ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ੈਵ-ਸ਼ਾਕਤ ਸਨ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲੇ, ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਚੰਦਰ-ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਬੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਨਾ ਨਿਰਾ ‘ਬ੍ਰਹਮੀ’ ਲਿਪੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਜਾਂ ਕਹੋ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ; ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਚੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਘਟ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਅੱਖਰ ਬੁ, ਛ, ਕੁ, ਝ ਆਦਿ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਜੋ ਪੁਰਬ ਵਿੱਚ ਉੜੀਸਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਾਠੀਆਵਾੜ (ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ), ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲਸੀ (ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਤੋਂ ਚਕਰਾਤੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ, ਡੇਹਰਾਦੂਨੋਂ ਕੋਈ ਅੱਠ ਦਸ ਮੀਲ) ਹਸਤਨਾਪੁਰ (ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ); ਤਖਤ ਬਾਹੀ (ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਨੌਜੇ); ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਮੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹੋ

ਫਰਕ ਪਿੱਛੋਂ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਈ ਸਥਾਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਭੋਜ ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਤਾੜ ਪੱਤਰ*, ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਧਾਤ ਦਾ ਪੱਤਰ; ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰੇ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਸਨ; ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਜਾਂ 'ਲਿੱਖਣ' ਦਾ ਫਰਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਾਉਂ ਬਾਈਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਕਿਤਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ:-

ਬੰਗਲਾ; ਉੜੀਆ; ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਕਾਯਥੀ; ਦੇਵਨਾਗਰੀ;
ਸਾਰਦਾ; ਟਾਕਰੀ; ਗੁਰਮੁਖੀ; ਗੁਜਰਾਤੀ; ਮੌਜੀ; ਅਤੇ ਦੱਖਣ
ਵਿੱਚ ਕਾਨੜੀ; ਤਾਮਿਲ; ਤੇ ਤੈਲਗੂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਫਰਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪਈ ਹਨ; ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਨੇ ਰਲ ਕੇ, ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਤੇ ਇਕ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ, ਸਿਵਾਏ ਦੱਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਪੀ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮੌਜੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਸਹਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਜਾਂ ਚਿੱਠੀ ਚੁਪੱਠੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕੂਟ, ਰਾਜ ਦੇ ਮਹਾਂਮੰਤ੍ਰੀ, ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਿਕਸਤੇ ਦੀ ਨਕਲ ਪੁਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੇ ਕਾਨੜੀ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ 'ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ' ਜਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਲਿਪੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਸਤੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੌਜੀ' ਵੀ ਮਾਧਵਾਚਾਰਯ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਕ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੇ ਛਾਪਣ ਲਈ

* ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਚਪਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇਕ ਖਿਆਲ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਚਪਟੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਨਾ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਰੀ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਆਪਣੇ (Hieroglyph) ਉੱਪਰ ਹੇਠਾਂ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ।

ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਸਦਦੇ ਹਨ। 'ਮੋੜੀ' ਦੇ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਤੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਜੋਗੇ ਬਣਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਮਾੜ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋੜਾਂ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੋੜੀ' ਹੋ ਗਿਆ। ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਥੋੜੇ ਬਣਾਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਾਂ ਆਖੋ ਓਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਲਿਖਤ (Short-hand) ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਓਹ ਦੋ ਢੰਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਿੱਧੀ ਲੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਾੜਾ' ਸਦਦੇ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ ਡੱ� ਕੇ ਝੀਥਨ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਸਮਾਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕੋ ਕਾਲਮ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਲੀਕ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅੱਖਰ ਲਟਕਾਂਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਸਿੱਧੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੀਕ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਭੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਹੈ 'ਲਗਾਂ' ਦਾ ਡੱ� ਦੇਣਾ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪਾ ਲੈਣ, ਕੰਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੰਦੀ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿਆਰੀ ਜਾਂ ਐਂਕੜ। ਲਗਾਂ ਦਾ ਸਰਫਾ ਹੋਰ ਵਕਤ ਬਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਦੀ ਲੀਕ ਤੇ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਥੋੜੇ ਕੁ ਲਫੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਓਹੋ ਥੋੜੇ ਲਫੜ ਲਿਖਣੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਡਾਫਾ ਅੰਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਰੇ ਦੀ ਮਾੜਾ ਤੇ ਲਗਾਂ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਡੇ ਜਾਂ ਲੰਡੇ ਭਾਵ ਦੁਮ-ਕਟੇ ਸਦਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਜਨੀ ਜਾਂ ਸਰਾਫੀ ਆਦਿ ਨਾਂ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰੇ ਦੀ ਮਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਲੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਨੁਕਤੇ ਨੁਕਤੇ ਪਾ ਕੇ ਪਾਲਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਰੇ ਦੀ ਮਾੜਾ ਹਾਲੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ। ਬਿਹਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ
 ਤੋਂ ਕਾਲ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਵਧੀਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਿਉਂ
 ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਦਾ ਜਾਏਗਾ, ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਰਤ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ
 ਵਧੀਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾਏਗਾ। ਜੋ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ
 ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਹ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ,
 ਠੀਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੋਲੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਸ਼ਕਲ,
 ਪੋਸ਼ਾਕ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ
 ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤੇ ਘਟਦੀਆਂ ਹਨ।

੯.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਵੇਲੇ ਇਕ ਥਾਂ ਬਹਿ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਸਰਾਫੀ ਨਾਲ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ, ਇਹ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਝੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀ ਹੈ। 'ਸਾਰਦਾ' ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲਕਾ ਦੇ ਪਾਸ ਪਿੰਜੌਰ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਕਸ਼ ਜਾਂ ਨਾਗ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਬਾਦ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ* ਵਿੱਚ 'ਕਰਕੋਟਕ' ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਗ ਕੌਮ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆਂ ਬੋੜੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਹੀ ਬੀਤੀਆਂ ਹਨ—ਮਸਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਖੰਡ ਵਰ੍ਹਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਛੰਬਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮੈਨ-ਦੁਆਬ ਵਿੱਚ 'ਨਾਗ' ਕਹਿਲਾਣ ਵਾਲੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਕਿਤ ਵਿੱਚ 'ਤਕਸ਼' ਤੋਂ ਵਟ ਕੇ ਨਾਮ 'ਟੱਕਾ' ਤੇ 'ਟੱਕਾ' ਬਣੇ ਹਨ। ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦਲਦਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਧੱਕੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਿਘਰਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਛੱਡ ਅਛੂਤ ਤਕ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਇਹੋ ਲੋਕ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਛਤਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੇ ਇਹੋ ਵਪਾਰੀ

* ਉੱਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ।

ਠੰਡੀਂਬੇ, ਦਰਜੀ, ਜਲਾਹੇ, ਸੁਨਿਆਚੇ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਟੱਕਾ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਸਾਂ ਜਾਂ Clans ਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। 'ਟੱਕਾ' ਲਫ਼ਜ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਹਣ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਟਾਂਕ-ਛੜੀ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜਦ ਪੁਛੋ 'ਟਾਂਕ' ਕੀ? ਤਦ ਉੱਤਰ ਦੇ ਹਨ ਟਾਂਕੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਬਬਰੂ ਦੇਸ ਨਾਲ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਲੰਮ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਟੱਕਾ ਦੇਸ' ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਚਲਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਦਰਾਵੜੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਤੌਰ ਬਬਰੂ ਦੇਸ਼ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹੋ ਲੋਕ ਫਿਨਿਕੀ ਅੱਖਰ ਉੱਥੋਂ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਟੱਕਾ' ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਓਹੋ 'ਟਾਕਰੀ' ਅੱਖਰ ਹਨ। ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਟਾਕਰੇ' ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ।

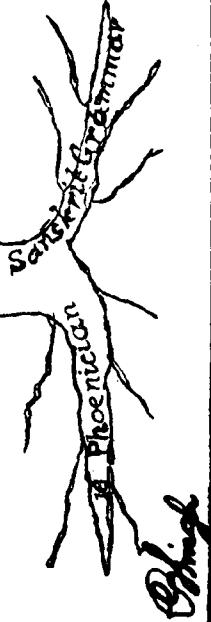
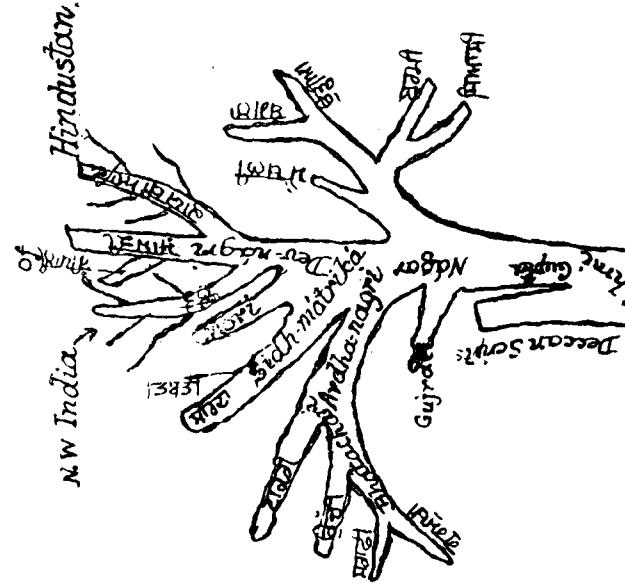
ਇਹੋ ਇਕ ਸਬੱਬ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਅਸਲ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਕ ਨਕਸ਼ੇ ਨੰਬਰ (੮) ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਢੰਗ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਕੁ ਹੀ ਫਰਕ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ, ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਫਰਕ

ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰੇ

VIII

Various Commercial Characters
of Hindustan.
N.W. India.

Dominant Characteristics
of Current Indian Scripts

a b c b d e
Punjab Scripts—
Simplicity

a b c d e
Devanagri-Bookstyle

a b c d e
Bangla-Ornamental

g b c d e
Gujarati-Wavy Lines

o 6 c o e
o c o o a
Oriya-No vertical
straight lines
Deccan Scripts—
tilted thru angle
Mori-Running hand

੧੦.

ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ

ਅਬੂਰੈਹਾਨ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਮੁਰਾਸਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸੁਲਤਾਨ ਮਸ਼ਉਦ, ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਤ੍ਰੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸਾਂਖਯੁ ਤੇ ਪਾਤੰਜਲਿ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਰਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਚਿਆ (Astronomy), ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿੱਚਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਆਪਣੀ ਬਹੱਮ-ਪੁਜਾਈ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਚਮਕੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਵਰਗੀਗਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪੈਪਾਇਰਸ (Papyrus) ਪੈਦੇ ਦੀ ਛਿੱਲ ਪੁਰ ਵੀ ਲੋਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਗਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਚੀਨ* ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ। ਚੀਨੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਹੁਨਰ ਸਮਰਕੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ।”

“ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਕ ਬੂਟਾ ‘ਤਾੜ’ ਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲੰਮੇ ਰੁਖ ਲਿਖ ਕੇ ਅਧ-ਵਿਚਕਾਰ ਛੇਕ ਕਰ ਕੇ, ਡੋਰੀ ਨਾਲ ਸਭ ਪੱਤਰੇ ਪਰੋ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੰਢ) ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਤੇ

*ਦੇਖੋ ਖਿਲ ੨। ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁਨਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਸੀਰੀ (ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ) ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਨ ਲੱਗਾ। ਐਕ ਨਾਲੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਦੇਸ਼ ਮਤਲਬ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਸੀ।

ਅਲ-ਬੁਰੂਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ

੭੯.

ਅਰਬੀ, ਅਬਜਟ, ਫਿਨਕੀ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀ
ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ

PLATE VII(e)

Name in Arabic	Naskhi (Writing)	Phoenician (Cyprian & Moabite Stone)	Greek (Inscription of THERA & Modern)	Pronunci- ation	Name in Greek	Meaning of Name etc
بین	ب	#	μ	ks	κε	
عن	ع	oo	ο	o	ονικο- like o in one	
ف	ف	jj	τττ	p	πε	
ضاد	ض	ψψψ	ψψ	psi	ψε	
قافت	ق	ϙϙϙϙ	ϙϙϙϙ	ϙ	ϙε	
ر	ر	ϙϙ	ϙϙ	r	rho	
شين	ش	www	μμμ	s	σίγμα	*final
تاء	ت	†††	τττ	t	ταφ	

1. The 'ABED' cipher is clearly based on Phoenician alphabet; to which the Arabians added two more words in order of the six letters they had added. خ-ج

2. The 8 letters added to the Alphabet by the Greeks were:- Ειω ψ φιας ϙ; Σ ψ φαι final ψσρ; Ο Οφ; Υ ύ ρυ γραμμα ρε; Ξ κεα, λει ρ; Σ ω Omega λει ρ; ΥΥ. These 8 were added to the original sixteen taken from Phoenician.

3. In column 2, the thick letters (15 in all) to the left are from the earliest Islamic monument (A.D. 652) of Abd al-Rahman ibn Khair-al-Hajri in Cairo Museum of Arab Art. There are no dots or other diacritical marks

Palmish

ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ, ਮੱਧ-ਦੇਸ ਵਿੱਚ, ਤੁੜ ਦਰਖਤ ਦੀ ਛਿੱਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੋਜ-ਪੱਤਰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਤਰ ਕਰ ਕੇ ਘੋਟਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੱਤਰ ਸਖਤ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਤਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅੰਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੱਤਰੇ ਗਜ਼ ਕੁ ਲੰਮੇ ਅਤੇ ਗਿੱਠ ਕੁ ਚੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਕਪੜੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੋ ਪਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਫੇਰੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੋਥੀ ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਭੋਜ-ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।”

“ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪਹਿਲੇ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਆਸ ਪਾਰਾਸ਼ਰ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਫਿਰ ਲੱਭੀ।”

“ਕਈ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਹਿਲੇ ਬੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਯੂਨਾਨੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ੧੬ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀਹ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਕਤਾਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ੨੪ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ।”

“ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦੋ ਸਬੱਬ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਓਹ ਹਰ ਇਕ ਅੱਖਰ ਲਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, (Syllable) ਵੱਖਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਹਿੰਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਵੰਜ਼ਜਨ ਅੱਖਰ ਇਤਨੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੁਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਦੁਜੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

“ਹਿੰਦੂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਲੀਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਹੇਠ ਵਲ ਲਟਕਾਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਲਕੀਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਖਾਲੀ ਲਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਪਰਦੱਲਤ ਲਿਪੀ ‘ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ

ਕਈ ਕਸ਼ਮੀਰ* ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵਾਰਾਨਸੀ (ਬਨਾਰਸ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹੈਂ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ (ਬਨਾਰਸ) ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਹਨ। ਮੱਧ-ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਨੌਜ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਮਾਲਵੇ (ਉਜੈਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲਿਪੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਨਾਗਰ’ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਰ ਦੱਸੀ ‘ਸਿੱਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ’ ਨਾਲੋਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ‘ਅਰਧਨਾਗਰੀ’ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਟੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਹੋਰ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਇਹ ਹਨ:-

‘ਮਲਵਾਰੀ’। ਜੋ ਮਲਵਾਂਸੋਂ ਵਾਕਿਆ ਦੱਖਣੀ ਸਿੰਧ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਰਤੀਆਂ ਹੈਂ।

‘ਸੈਂਧਵ’। ਜੋ ਬਹਮਣਵਾ (ਬ੍ਰਹਮਣਾਬਾਦ) ਜਾਂ ‘ਅਲ-ਮਨਸੂਰ’ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ†।

‘ਕਰਣਾਟ’, ਜੋ ਕਰਣਾਟ ਜਾਂ ਕਾਨੜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

‘ਅਂਧਰੀ’, ਇਹ ਅਂਧਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

*ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ‘ਸਾਰਦਾ’ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ‘ਟਾਕਰੀ’ ਗਿਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ’ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ।

†ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਿੰਧ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ۶۹۲ ਈ: ਵਿੱਚ ਛਤਹ ਕੀਤਾ, ਤਦੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸੂਬੇ ਬਣਾਏ—ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਦੱਖਣੀ ਸਿੰਧ। ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਰਾਜਪਾਨੀ ਮੁਲਤਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸਿੰਧ ਦੀ ਰਾਜਪਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਸਾਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਛਾਉਣੀ ‘ਮਨਸੂਰਹ’। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਰਾਏ ਜੈਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਠੀਕ ਦੱਸਣਾ ਅੰਖਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਮਨਸੂਰਹ’ ਕਿਸ ਥਾਂ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

‘ਦਿਰਵਾੜੀ’ (ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ), ਦਰਾਵਿੜ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ।

‘ਲਾਰੀ’, ਜੋ ਲਾਰ ਦੇਸ (ਲਾਣ ਦੇਸ) ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ।

‘ਗੌੜੀ’, ਜੋ ਗੌੜ ਜਾਂ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ।

‘ਭੈਕਸ਼ਕੀ’, ਜੋ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਦੇ ਉਡਨਪਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਹੈ ।

ਬੁਧ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ।

“ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਅੰਕਾਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ ।”

ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਇਹ ਲੇਖ ਸਾਬੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ-ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਯਾਰੂਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਠ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ । ਜੋ ਨਾਂ ਅਜ ਕਲੁੰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਦੋ ਦੇ, ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ‘ਨਾਗਰ’ ਨਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਓਹੋ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਜਾਂ ‘ਦੇਵਨਾਗਰੀ’ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ‘ਨਾਗਰ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਓਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਪੁਰਾਣੀ ‘ਨਾਗਰ’ ਲਿਪੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਤ ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ, ਜੋ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਜਾਂ ਉਜੈਨ ਦੇਸ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸ ਅੱਖਰ:-

ਈ, ਘ, ਛ, ਣ, ਤ, ਪ, ਬ, ਮ, ਤੇ ਖ

ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਸਗੋਂ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਲਿਪੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ’ ਓਹੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜ ਕਲ ‘ਸਾਰਦਾ’ ਜਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅੱਖਰ ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਲਗ ਭਗ ਓਹੀ ਹਨ। ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਾਰੇ ਗੰਗ-ਜਮਨ ਦੁਆਬ, ਕਨੌਜ ਆਦਿ, ਅਤੇ ਪਰੂਂ ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਦੇ ਬਨਾਰਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਜੈਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਹਿੰਦੂ ਸਭਜਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਥੇ ਦੀ ਲਿਪੀ 'ਨਾਗਰ' ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੱਧ-ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਰਾਈ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਕੋਈ ਅਜਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਓਹ 'ਸਿਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਪੀ ਜੋਰੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਪੂਰੀ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ।

'ਕਰਣਾਟ', 'ਅੰਧਰੀ', 'ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ' ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਓਹ ਲਿਪੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ 'ਕਾਨੜੀ', 'ਤੈਲਗੂ' ਅਤੇ 'ਤਾਮਿਲ' ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਦ੍ਰਾਵਿੜੀ' ਅਤੇ 'ਤਾਮਿਲ' ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਲਾਫਜ਼ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਲਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਲੋਕੀ' 'ਜਨ' ਜਾਂ 'ਰਈਅਤ' ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਤਾਮਿਲ ਲਿਪੀ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ VI ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਉਦੇਸ਼ 'ਲਾਟੀ' ਤੇ 'ਗੋੜੀ' ਓਹੋ ਨਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅਜ ਕਲ 'ਗੁਜਰਾਤੀ' ਤੇ 'ਬੰਗਲਾ' ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

'ਮਲਵਾਰੀ' ਤੇ 'ਸੈਂਧਵੀ' (ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ) ਦੀ ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਰਗੀ, ਸਾਡੇ ਉਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੀ ਵਪਾਰੀ ਸਮੂਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਕੇ, ਤੇ ਉੱਤ੍ਰੀ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਉਪਰਲੇ ਰਸਤੇ ਮੂਲਾ ਦੱਰਾ ਤੋਂ ਕਲਾਤ, ਦਲਬਦਿਨ ਹੁੰਦੇ, ਪਾਰਸ ਦੇਸ਼ ਲੰਘ, ਬਾਬਲ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਪੜਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਓਥੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਲਿਖਣ ਜੋਗੇ ਅੱਖਰ ਲਿਆਏ ਸਨ। 'ਮਲਵਾਰੀ' ਤੇ 'ਸੈਂਧਵੀ' ਇੱਕੋ ਸੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੜੀਆਂ ਸਨ।

'ਭੈਕਸ਼ੁਕੀ' ਨਾਂ 'ਸਿਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਕਹੀਏ। 'ਭੈਕਸ਼ੁਕੀ' ਓਹ ਲਿਪੀ ਸੀ ਜੋ ਬੈਧ ਭਿੜ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੰਦਾ, ਤੱਕਸ਼ਿਲਾ, ਵਿਕ੍ਰਮ ਸ਼ਿਲਾ ਆਦਿ ਬੈਧ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਸਿਖਾਏ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਰੂਨੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਹੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ, ਦਸਦਾ ਹੈ

ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਬੱਧ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ 'ਬ੍ਰਹਮੀ' ਲਿਪੀ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਭੈਕਸ਼ੁਕੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਬਿਹਾਰੀ ਜਾਂ ਮੈਥਲੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਦੇ ਲਈਏ।

ਡਾਕਟਰ ਬਜ਼ੁਹਲਰ (Dr: Buhler) ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ (Indian Palaegraphy) ਵਿੱਚ 'ਸਿਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' (ਸਿਦ਼ਹਮਾਤ੍ਰਿਕਾ) ਨਾਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਛੇਵੰਂ, ਸਤਵੰਂ, ਅੱਠਵੰਂ, ਨੌਵੰਂ ਤੇ ਦਸਵੰਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ, ਇਕ ਥਾਂ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਕੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਖੇਵਾਂ ਕੇਵਲ 'ਸਾਰਦਾ' ਦੀ ਬਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਠਵੰਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਲਿਪੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ; ਜਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ, 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਬੰਗਾਲੀ' ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਜੋ ਵੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਜ਼ੁਹਲਰ 'ਸਿਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਧਰਦੇ ਹਨ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ ਆਰ. ਡੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਐਮ. ਏ. ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'The Origin of the Bengali Script'• ਵਿੱਚ ਅੱਠਵੰਂ ਨੌਵੰਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ, ਦਾਨ ਪੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਫੇ ਪੰਚ-ਪੰਜ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

"From this point we have to recognise four different varieties in Northern Alphabets :

- (i) The Eastern
- (ii) The Central, which gradually developed into the *modern Nagri*, and the *Alphabet of the Southern Punjab and Rajputana*.
- (iii) The Sarda, which according to Buhlar, "appears since about 900 A. D. in Kashmir and in North Eastern Punjab (Kangra and Chamba)"
- (iv) the North-Western. 'The Alphabet has

---

*Published by the Culcutta University.

not as yet (1919 A.D.) obtained proper recognition. It is to be found on the coins of the *Hindu Kings (of the Sabi dynasty) of Kabul and Ohind, and in certain 9th and 10th century inscriptions discovered by Sir Harold Deane*, which have not properly been dealt with as yet. (J. A. S. B. 1898 pt. 1, page 6, plate VII 55) It may be termed the Trans-Indus Alphabet of the 9th and 10th centuries A. D. which died after the Muhammadan occupation of the country. It may be noticed, however, that it survived till the earliest part of the 11th. century A. D. when we find it on the little known silver coins, with Sanskrit legends, issued by the famous conqueror, Sultan Mahmud of Ghazni (S.L. Poole's Oriental Coins)

ਇਸ ਵਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੰਨਰੀਆਂ ਮੰਨਣੀਆਂ ਪੈਣਰੀਆਂ:-

(੧) ਪੂਰਬੀ.....

(੨) ਕੇਂਦਰੀ, ਜੋ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ।

(੩) ਸ਼ਾਰਦਾ, ਜੋ ਬਜ਼ੁਹਲਰ (Buhler) ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ (ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਚੰਬਾ) ਵਿੱਚ ਲਗ ਭਗ ੮੦੦ ਈ: ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(੪) ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ: “ਇਹ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅਜੇ ਤਕ (੧੯੧੯ ਈ:) ਠੀਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਹ ਕਾਬਲ ਤੇ ਓਹਿੰਦ (Ohind) ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ (ਸਬੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ) ਅਤੇ ਨੌਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰ ਹੈਰਲਡ ਡੀਨ (Sir Harald Deane) ਨੇ ਲੱਭੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜੇ ਤਕ ਪੜਤਾਲੇ ਨਹੀਂ ਗਏ (ਜੇ. ਏ. ਐਸ. ਬੀ. ੧੯੮੮

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੬ ਪਲੈਟ ੧੫੫) ਇਸ ਨੂੰ ਨੌਵੀਂ ਤੇ
ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਅਟਕ 'ਪਾਰ' ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ
ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ
ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਇਹ ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੀ,
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਤ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉੱਘੇ ਵਿਜੇਈ
ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਗੁਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ।

(ਐਸ; ਐਲ; ਪੂਲ ਦੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਇਨਜ਼)

ਉੱਪਰਲੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ 'ਸਾਰਦਾ' ਤੇ 'ਟਾਕਰੀ' ਨੂੰ ਇੱਕੇ ਗਿਣਿਆ
ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਬੁਹਲਰ* ਨੇ ਸਿੱਧ-ਮਾਡ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੀ
ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 'ਸਾਰਦਾ' ਨਾਲੋਂ 'ਟਾਕਰੀ' ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਪੰਡਤ
ਗੋਰੀ ਸੰਕਰ ਜੀ ਓਝਾ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ, ਦੂਨ, ਚੰਬਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ
ਤੋਂ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਧੀਕ ਗਾਹੜੀ ਵਾਕਫੀ ਨਾਲ
ਇਸ ਨੂੰ 'ਟਾਕਰੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ
ਸੀ। ਕਾਬੁਲਸਤਾਨ ਅਤੇ ਜਾਬੁਲਸਤਾਨ ਦੇ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
ਰਾਜਿਆਂ, ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੈਪਾਲ, ਅੰਨੰਗਪਾਲ ਆਦਿ ਦੇ ਲੇਖਾਂ
ਦੀ ਲਿਪੀ; ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗੁਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ
ਮਿਸਟਰ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ
'ਮੱਟਕ-ਪਾਰ ਦੀ ਲਿਪੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਅਸੀਂ
ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੇ
ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਝਾਸ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ

*ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਗੋਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (Jutland) ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸਿੱਧਾ Jat or Gaetei। ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਖਾਲਸ ਢਾਈ ਗੋਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗਿਣਦੇ ਹਨ:—‘ਮਾਨ’ (Isle of Mann); ‘ਜੱਗ’ (Jugo slav and Cheko slav); ‘ਭੁਲਰ’ (Buhler)। Gael ਅਸਲ ਵਿੱਚ Goedel ਹੈ; ਜੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਂਦਲ ਤੇ ਗਿਲ ਗੋਤਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੌਮਾਂ (Nordic race) ਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਇਹ ਮੇਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜੱਟ ਵੀ ‘ਆਰੀਅਨ’ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

‘ਨਾਗਰੀ’ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇ ਦੀ ਲਿਪੀ’ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਓਹ ਲਿਪੀ ਹੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਨੂੰ ‘ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ’ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ‘ਭਾਟੀ ਦੇਸ਼’ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਮੀ ਨਾਂ ‘ਭਟਫ਼ਰੀ’ ਸੀ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਭਟਨੇਰ, ਬਠਿੰਡਾ ਆਦਿ ‘ਭਾਟੀ’ ਦੇਸ਼ ਅਰਬਾਤ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੁਤਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ‘ਨਾਗਰ’ ਲਿਪੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਸ ਅੱਖਰ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਨਾਲੋਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਨਾਗਰੀ’ ਬਾਬਤ ਡਾਕਟਰ ਬਜ਼ੁਹਲਰ (Buhler) (Epi. Ind. Vol VIII, App. 1 and 4) ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- (Fleet's Translation)

“In Northern and Central India, the Nagari appears first on the Copper-plate of Maharaja Vinayakapala of Mahodaya.”

“ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮਹੌਦਯ (Mahodaya) ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਨਾਇਤਪਾਲ (Vinayakapala) ਦੇ ਤਾਂਬਰ-ਪੱਟੇ (Copper-plate) ਉੱਤੇ ਲਭਦੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਦਾਨ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਸੰਮਤ ਦੱਦਦ ਵਿਕ੍ਰਮੀ (ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ ੯੩੧ ਈਸਵੀ) ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਜ਼ਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ੧੩੭ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜ ਗੁਰਜ਼ਰ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੰਧਿਆਰਲ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਨੇ, ‘ਬੰਗਾਲੀ’*

*ਮਿਸਟਰ ਬੈਨਰਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਲਿਪੀ ਯਾਹਰਵੀਂ-ਬਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੂਰਬੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਣੀ ਸੀ।

ਜਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ 'ਟਾਕਰੀ' ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੨੭ ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੋਲ ਕੇ ਦਸਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ 'ਟਾਕਰੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਉਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਮ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਬੈਜਨਾਬ, ਕਾਂਗੜਾ, ਪਿੰਜੌਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਧੀਕ ਵਾਸਤਾ ਬੇਰੂਨੀ ਦੀ ਦੱਸੀ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਅਤੇ 'ਨਾਗਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣੀ ਸੀ। ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਸੀ। ਭਟਨੇਰ ਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਗੜਨਵੀਂ ਨੇ ਤੇ ਗੜਨਵੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਲਤਨਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਮਾਲਵਾ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਆਦਿ ਹਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ, ਦੁਆਬੇ ਜਾਲੰਧਰ ਦਾ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਭੱਟੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨੀਲੀ ਬਾਰ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜ ਵੰਸ਼ ਭਟਨੇਰ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਉੱਠ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ* ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭੱਟੀ ਪਿੱਛੋਂ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿੱਛੋਂ, ਸੂਰੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ

---

*ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਤਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹਿਮੂਦ ਪੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਚੇਦਾਂ ਵਰੇ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ, ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ, ਮੰਡੀਆਂ, ਮਹੱਲੇ, ਗਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਸੀ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅਖਵਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨਾਬਾਦ ਦਾ ਓਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜੋ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ।

ਜਾਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲਾਲਪੁਰ ਭੱਟੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ ਵਸਾਏ ਹਨ।

ਇਸ ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਓਹ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਗ੍ਹਾ ‘ਉੱਚ ਸੱਯਦਾ’ ਜਾਂ ‘ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ’ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਕਤ ਦਾ, ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਂਗ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੰਦਰ ‘ਉਸਾ ਦੇਵੀ’ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਉਸਾ’ ਜਾਂ ‘ਉਤਸਾ’ ਵੱਜਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜ਼ਕਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਫਿਰ ਵੱਸਿਆ। ਸਾਹਸੀ ਰਾਏ ਅੱਵਲ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਮੁੰਹਮਦ ਕਾਸਿਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਕ ਦੇਵਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੁਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਉਸਾ’ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ‘ਦੇਵਗੜ੍ਹ’ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੱਛ ਕੈ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਉੱਚੇ ਥੇਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਕਸਬਾ ਸੰਨ ੬੩੨ ਹਿਜਰੀ (ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ ੧੨੬੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਸਬਾ ਉਜ਼ੜ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲੈਣ ਕਰ ਕੇ ਬਚ ਗਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਈ: ਦੀ ਮਰਦੁਮ ਸੁਮਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਬਸਤੀਆਂ (ਉੱਚ ਬੁਖਾਰੀ, ਉੱਚ ਗੀਲਾਨੀ, ਤੇ ਉੱਚ ਮੁਗਲਾਂ) ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ੮੮੮੦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ, ਕੇਵਲ ੮੭੪ ਸਨ।

ਪਰ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਬੋਲੀ, ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਲਿਪੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉੱਚੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿੱਚ ਖਪ ਗਈ, ਪਰ ਅੱਖਰ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ‘ਉੱਚੀ ਹਿੰਦਰੀ’ ਜਾਂ ‘ਉੱਚੀ ਅੱਖਰ’ ਸੱਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੇ ਸੀਰਾਮਪੁਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸਰਾਫੀ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੮

ગુરમુખી, ભટછરી, ઉચ્ચી, સરાઢી જિલ્લા ગુજરાંવાળા
તે 'હુકમનામે'

TABLE IX(a)

Gujratal mercantile scripts (old)	Uchchi Script	Huknam of the Gurus 10 th & 9 th	Bhatkhar script 16 th Cent.	Gurmukhi	Notes
બ્બ્બ	બ	બ	બ	ਬ	
ન્ન્ન	ન	ન	ન	ਨ	
દ્દ્દ	દ	દ	દ	ਦ	
શ્શ	શ	શ	શ	ਸ਼	
ષ્ષ	ષ	ષ	ષ	਷	
ર્ર	ર	ર	ર	ਰ	
લ્લ	લ	લ	લ	ਲ	
ણ્ણ	ણ	ણ	ણ	ਣ	
જ્જ	જ	જ	જ	ਜ	
ઝ્ઝ	ઝ	ઝ	ઝ	ਝ	
ચ્ચ	ચ	ચ	ચ	ਚ	
ખ્ખ	ખ	ખ	ખ	ਖ	
ચ્છ	ચ્છ	ચ્છ	ચ્છ	ਚ੍ਛ	
ખ્છ	ખ્છ	ખ્છ	ખ્છ	ਖ੍ਛ	
ફ્ફ	ફ	ફ	ફ	ਫ	
લ્લ	લ	લ	લ	ਲ	
ણ્ણ	ણ	ણ	ણ	ਣ	
ઝ્ઝ	ઝ	ઝ	ઝ	ਝ	
ચ્ચ	ચ	ચ	ચ	ਚ	
ખ્ખ	ખ	ખ	ખ	ਖ	
ચ્છ	ચ્છ	ચ્છ	ચ્છ	ਚ੍ਛ	
ખ્છ	ખ્છ	ખ્છ	ખ્છ	ਖ੍ਛ	
ફ્ફ	ફ્ફ	ફ્ફ	ફ્ફ	ਫ੍ਫ	
લ્લ	લ્લ	લ્લ	લ્લ	ਲ੍ਲ	
ણ્ણ	ણ્ણ	ણ્ણ	ણ્ણ	ਣ੍ਣ	
ઝ્ઝ	ઝ્ઝ	ઝ્ઝ	ઝ્ઝ	ਝ੍ਝ	
ચ્ચ	ચ્ચ	ચ્ચ	ચ્ચ	ਚ੍ਚ	
ખ્ખ	ખ્ખ	ખ્ખ	ખ્ખ	ਖ੍ਖ	
ફ્ફ	ફ્ફ	ફ્ફ	ફ્ફ	ਫ੍ਫ	

Letters થ, ઠ, ઙ, સ્ત, ર્સ
ઠ, ત્થ, પ, ઠ, ત
do not appear in
the tracings I made
at Halkur; but they
cannot be very differ-
ent from those in
the Gurmukhi Script.

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਖਰ ਦਿਆਂਗੇ । ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਅਤੇ 'ਉਸਾ' ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਗਿਣਿਆ ਹੈ । ਉੱਚੀ ਅੱਖਰ ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਸਿਰ ਹਨ । ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੇਰੂਨੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਨਾਂ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਇਸ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ ਸੀ । ਭਾਟੀ ਦੇਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦਿਆਂਗੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਇਤਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਲਿਪੀ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਉੱਤਰ ਵਲ 'ਸਿੱਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ 'ਨਾਗਰ' ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੀ । ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦਾ ਪੁਰਾਣੀ 'ਨਾਗਰ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਨਾਲ ਕੁਝ ਗੁਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਹ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੋਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ 'ਨਾਗਰ' ਦੇ ਦਸ ਅੱਖਰ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ 'ਸਿੱਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਕਲਾਂ, 'ਸਾਰਦਾ' ਤੇ 'ਟਾਕਰੀ', ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

੧੧.

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਰਚੋਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ

ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੧੦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਖ ਕੇ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ਕਰੋ।

‘ਮਹਾਜਨੀ’ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਵਰ (Vowels) ਅਤੇ ੨੭ ਵਰਣਨ (Consonants) ਹਨ। ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਅਤੇ ੩੨ ਵਰਣਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸਾਰਦਾ’ ਤੇ ‘ਟਾਕਰੀ’ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਚਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ੩੩ ਵਰਣਨਾਂ ਦੇ ਹਨ। ‘ਨਾਗਰੀ’ ਵਿੱਚ ੧੬ ਸਵਰ ਤੇ ੩੬ ਵਰਣਨ ਹਨ। ਪਰ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੁਸ਼ਾਰ (ਟਿੱਪੀ) ਅਤੇ ਵਿਸਰਗ (ਦੋਬਿੰਦੇ) ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਅੱਖਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ‘ਨ’ ਅਤੇ ‘ਹ’ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰ ਹਨ। ਏਸੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਰੇਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ੮੬ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਯੋਰਪੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਰ ਤੇ ਵਿਸਰਗ ਨੂੰ ਵਰਣਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੇਕੜ। ਹੋਰ ਚਾਰ ਸਵਰ ਝੁ, ਝੂ, ਲੁ, ਲੂ, ਕੁਝ ਇਤਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜ ਕਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਥੋੱਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਅੱਡ ਅੱਡ ਲੋਕੀ ਅੱਡ ਅੱਡ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਚਾਰਣ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫੁਰਕ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਬਈ ਵੱਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਪਰ ਸਭ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦੇ ਜੋੜ ਤੋਂ ਇਹ ਸਵਰ ਬਣੇ ਹਨ। ‘ਅ’ ਨੂੰ ‘ਰਿ’ ਤੇ ‘ਰੀ’ ਲਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਵਰ, ਅਤੇ ‘ਲ’ ਨੂੰ ‘ਰਿ’ ਤੇ ‘ਰੀ’ ਲਾ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਵਰ ਬਣੇ ਹਨ। ਸੋ ਲਿਪੀ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸਵਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ੯੩.

ਇਹ ਚਾਰ ਵੀ ਡੱਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਏ' ਤੇ 'ਓ' ਇਕਹਿਰੇ ਸਵਰ ਨਹੀਂ, ਦੁਹਰੇ ਸਵਰ (diphthongs) ਹਨ, ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਮੌਜੂਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਦੋ ਵੀ ਡੱਡ ਦਿਓ। 'ਓ', ਜਿਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਾ' ਤੇ 'ਉ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ 'ਓ' ਵਰਗਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ। 'ਏ' ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਾ' ਤੇ 'ਇ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਾਗੀਰਾ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਈ' ਨੂੰ ਹੀ ਲਗ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਸਵਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਦੇਵਨਾਗਰੀ' ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਲਈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਲ ਚਾਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ: 'ਾ' ਸੰਘ ਦਾ, 'ਇ' ਤਾਲੂ ਦਾ, 'ਉ' ਹੋਠਾਂ ਦਾ, ਤੇ 'ਏ' ਸੰਘ ਤੇ ਤਾਲੂ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾ ਸਵਰ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਯਾਕਰਣੀਆਂ ਨੇ ਵਾਲ ਦੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਇਕ ਵੰਜੰਸਨ ਅੱਖਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਜ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ, ਬੋਲੇਂਦੇ ਹੀ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਜ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ:-

ਸੰਘ ਦੇ	ਹੁਸਵ	'ਾ'	ਅਤੇ ਦੀਰਘ	'ਾ'
ਤਾਲੂ ਦੇ	,	'ਇ'	ਅਤੇ ,,	'ਈ'
ਦੰਦਾਂ ਦੇ	,	'ਲੁ'	ਅਤੇ ,,	'ਲੂ'
ਜੀਭ ਦੇ	,	'ਔ,	ਅਤੇ ,,	'ਔ'
ਹੋਠਾਂ ਦੇ	,	'ਉ'	ਅਤੇ ,,	'ਊ'
ਸੰਘ ਤੇ ਤਾਲੂ ਦੇ,,	,	'ਏ'	ਅਤੇ ,,	'ਏ'
ਸੰਘ ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਦੇ,,	,	'ਓ'	ਅਤੇ ,,	'ਓ'

ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ (conjunction consonants) ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ

TABLE IX.(6)

Gujrani-wala mercantile Script. (old)	Vachchis Script	Hukamnamas of the Gurus 10 th & 9 th	Bhattach- ari 15 th & 16 th Centuries	Gurmukhi	Notes
ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	ੴ	
੨	੨	੨	੨	੨	
੩	੩	੩	੩	੩	
੪	੪	੪	੪	੪	
੫	੫	੫	੫	੫	
੬	੬	੬	੬	੬	
੭	੭	੭	੭	੭	
੮	੮	੮	੮	੮	
੯	੯	੯	੯	੯	
੦	੦	੦	੦	੦	
੧	੧	੧	੧	੧	
੨	੨	੨	੨	੨	
੩	੩	੩	੩	੩	
੪	੪	੪	੪	੪	
੫	੫	੫	੫	੫	
੬	੬	੬	੬	੬	
੭	੭	੭	੭	੭	
੮	੮	੮	੮	੮	
੯	੯	੯	੯	੯	
੦	੦	੦	੦	੦	
ੱ	ੱ	ੱ	ੱ	ੱ	
ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	ੳ	
ੰ	ੰ	ੰ	ੰ	ੰ	
ੴ ਤ ਤ	ੴ ਤ ਤ	ੴ ਤ ਤ	ੴ ਤ ਤ	ੴ ਤ ਤ	

1. Vowel-signs in
Bhattachhari

ੴ ੦ ੦ ੦ ੦ =
ੴ ੦ ੦ ੦ ੦ :

2. Figures in
Bhattachhari

੧ ੩ ੪ ੮ ੫ ੯ ੮

Special letters in
Bhattachhari

ਸ੍ਰੂ=ਸ੍ਰੁਜ਼ usually
ਸ without dot

੩=੩ tr
ੴ ਹਿੰਘ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ਦੁਪ.

ਮਿਲ ਕੇ ਇਹ ਬਣੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ 'ਥ੍ਰੂ' ਅੱਖਰ 'ਕ' ਅਰ 'ਸ' ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਰ 'ਜ਼' ਅੱਖਰ 'ਜ' ਅਤੇ 'ਨ' ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ। ਜਿਥੇ 'ਦ' ਅਰ 'ਨ' ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਮਿਲਾਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬਜਾਏ 'ਜ਼' ਅਤੇ 'ਨ' ਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸਟਰ ਵਿੱਚ, ਉੱਥੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ 'ਦ' ਅਤੇ 'ਨ' ਨੂੰ ਲੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਯਥਾ 'ਕ਼'। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ 'ਝੂਮ' ਜੋ ਕੇਵਲ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ੩੩ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਗਰੀ' ਵਾਂਗ ਹੀ 'ਸਾਰਦਾ' ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ੪ ਸਵਰ ਤੇ ੩੩ ਵਿਅੰਜਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੱਖਰ 'ੜ' ਹੈ, ਜੋ ਨਾਗਰੀ, ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਹਾਂ ਮਹਾਜਨੀ ਤੇ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਡ ਰਖ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ, ਨਾਗਰੀ, ਸਾਰਦਾ ਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ੩੩ ਦੀ ਥਾਂ ੩੧ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ੪ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ੩ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ। ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ 'ਸ' (ਜੀਭ ਦਾ) ਅਤੇ 'ਥ' (ਤਾਲੂ ਦਾ) ਅਰ ਇਕ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਹ' ਘਟ ਹਨ। ਸੋ 'ਸ' ਦੀ ਤਾਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਸ' ਦਾ ਜਾਂ 'ਛ' ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਸੰਘ ਦਾ (Sibilant) ਤੇ ਦੂਜਾ ਤਾਲੂ ਦਾ (spirated) ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਜਕਲ 'ਸ' ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ 'ਸ਼' ਲਿਖ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ شیب وਹੈਰਾ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਹਨ, ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਥ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਖ 'ਖ' ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ 'ਛ' ਦਾ। ਸੋ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਉੱਪਰੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। 'ਏ' ਲਈ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਰਥੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹੀ ਸਵਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਾ', 'ਾਂ', 'ਾਂ' ਜ਼ਬਰ, ਜ਼ੇਰ, ਪੇਸ਼ ਹਨ, ਜੋ ਅਲਫ, ਜੇ ਤੇ ਵਾਉ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਬਣਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਸਵਰ ਨਹੀਂ।

ਸੋ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਿਤਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਗਰੀ, ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਇੱਕੋ ਜਹੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਾਬਲਿ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇ। ਰਿਹਾ ਸਵਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ, ਸੌ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਰਣੀ ਨੰ: X ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਲੋ।

I. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰੀਏ,
ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

(੧) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਹਨ:- 'ਟ' ਤੇ 'ਠ'

(੨) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਉ (ਤ); ਖ (ਪ); ਗ, (ਗ); ਜ; ਢ।

(੩) ਦੋਹਾਂ ਦੇ ੧੪ ਅੱਖਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਈ (ਏ ਨਾਲ); ਕ; ਘ; ਛ; ਚ; ਛੁ ਜਾਂ ਛੁੜ; ਥ; ਦ; ਪ; ਮ;

ਯ; ਰ; ਸ ਅਤੇ ਅ;

(੪) ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ:-

ਝ; ਣ; ਡ; ਣ; ਤ; ਪ; ਨ; ਢ; ਥ; ਭ; ਭ;

ਲ; ਝੜ; ਹ; ਵ।

ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਟ ਅਤੇ ਠ, 'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਰਦਾ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਦੋ ਅੱਖਰ 'ਟ' ਤੇ 'ਠ' ਇਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ, ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੱਖਰ, ਜੋ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅੱਧੇ ਕੁ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸਲੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਕਈ ਮਿਲਦੇ ਜ਼ਲਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ 'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਲ ਕੀਤਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

(੧) ਇਹ ਅੱਖਰ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ:-

ਉ, ਖ, ਗ, ਘ, ਟ, ਠ, ਡ, ਤ, ਥ, ਪ, ਢ,

ਵ (ਟਾਕਰੀ ਥ), ਭ, ਰ, ਹ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ੯੭।

(੨) ਇਹ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ:-

ਚ, ਛ, ਦ, ਧ, ਲ।

(੩) ਇਹ ਅੱਖਰ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਕ, ਛ, ਜ, ਵ, ਮ, ਯ।

(੪) ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ:-

ਅ, ਈ, ਇ, ਔ, ਣ, ਥ, ਸ।

ਅਰਥਾਤ ਪੰਦਰਾਂ ਅੱਖਰ ਦੋਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ; ਪੰਜ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਛੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦੋ ਅੱਖਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਵਰਤਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ, 'ਟਾਕਰੀ' ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਰਾਹੜਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਤਨੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਸੌਮੇ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ; ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਡਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੂਰ ਦਾ ਸਾਕ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ 'ਸਾਰਦਾ' ਨਾਲ ਕਰੀਏ, ਤਤ੍ਵ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਟਾਕਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰਦਾ ਦਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਕ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰਦਾ ਦੇ ਸੱਤ ਅੱਖਰ ਸਾਂਝੇ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਰਦਾ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਗ੍ਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸਾਰਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੱਲ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਪੁਰਾਣੇ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਅੱਖਰ ਸਨ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਡੇਰੀ ਲਿਪੀ ਬਣੀ,

ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਨਾਨੀ ਮਾਂ।
ਇਸ ਛੇਕੜਲੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਰਦਾ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਟਾਕਰੀ
ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਦੇ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਆਂ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ ਨੰ: ੯ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਿਰਖ ਦੇ ਟਾਹਣ
ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੋੜ
ਸਿਖਰ ਤਕ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਟਾਕਰਾ ਦਦ.

TABLE Xa

TABLE X6

ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਮਾਤਰ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਮਾਤਰ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਮਾਤਰ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਮਾਤਰ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਮਾਤਰ	
ਕ ਕ ਕ	ਕ	੫	ਖ ਖ ਖ	ਖ	੮	ਗ ਗ ਗ	ਗ	੩	ਘ ਘ ਘ	ਘ	੫
ਚ ਚ ਚ	ਚ	੮	ਝ ਝ ਝ	ਝ	੪	ਡ ਡ ਡ	ਡ	੨	ਤ ਤ ਤ	ਤ	੪
ਤ ਤ ਤ	ਤ	੨	ਤ ਤ ਤ	ਤ	੨	ਤ ਤ ਤ	ਤ	੧	ਠ ਠ ਠ	ਠ	੨
ਨ ਨ ਨ	ਨ	੭	ਨ ਨ ਨ	ਨ	੩	ਨ ਨ ਨ	ਨ	੧	ਨ ਨ ਨ	ਨ	੩
ਲ ਲ ਲ	ਲ	੨	ਲ ਲ ਲ	ਲ	੧	ਲ ਲ ਲ	ਲ	੧	ਲ ਲ ਲ	ਲ	੧
ਅ ਅ ਅ	ਅ	੬	ਅ ਅ ਅ	ਅ	੫	ਅ ਅ ਅ	ਅ	੨	ਅ ਅ ਅ	ਅ	੫
ਇ ਇ ਇ	ਇ	੩	ਇ ਇ ਇ	ਇ	੩	ਇ ਇ ਇ	ਇ	੧	ਇ ਇ ਇ	ਇ	੩
ਓ ਓ ਓ	ਓ	-	ਓ ਓ ਓ	ਓ	੨	ਓ ਓ ਓ	ਓ	੧	ਓ ਓ ਓ	ਓ	੨
ਏ ਏ ਏ	ਏ	੮	ਏ ਏ ਏ	ਏ	੧	ਏ ਏ ਏ	ਏ	੦	ਏ ਏ ਏ	ਏ	੧
ਔ ਔ ਔ	ਔ	੬	ਔ ਔ ਔ	ਔ	੫	ਔ ਔ ਔ	ਔ	੧	ਔ ਔ ਔ	ਔ	੫
ਅਗੂ	ਅਗੂ	-	ਅਗੂ	ਅਗੂ	੨	ਅਗੂ	ਅਗੂ	੧	ਅਗੂ	ਅਗੂ	੧
ਕੁ	ਕੁ	-	ਕੁ	ਕੁ	੨	ਕੁ	ਕੁ	੧	ਕੁ	ਕੁ	੧
ਖੁ	ਖੁ	-	ਖੁ	ਖੁ	੧	ਖੁ	ਖੁ	੧	ਖੁ	ਖੁ	੧
ਗੁ	ਗੁ	-	ਗੁ	ਗੁ	੧	ਗੁ	ਗੁ	੧	ਗੁ	ਗੁ	੧
ਚੁ	ਚੁ	-	ਚੁ	ਚੁ	੧	ਚੁ	ਚੁ	੧	ਚੁ	ਚੁ	੧
ਤੁ	ਤੁ	-	ਤੁ	ਤੁ	੧	ਤੁ	ਤੁ	੧	ਤੁ	ਤੁ	੧
ਨੁ	ਨੁ	-	ਨੁ	ਨੁ	੧	ਨੁ	ਨੁ	੧	ਨੁ	ਨੁ	੧
ਲੁ	ਲੁ	-	ਲੁ	ਲੁ	੧	ਲੁ	ਲੁ	੧	ਲੁ	ਲੁ	੧
ਅੁ	ਅੁ	-	ਅੁ	ਅੁ	੧	ਅੁ	ਅੁ	੧	ਅੁ	ਅੁ	੧
ਔੁ	ਔੁ	-	ਔੁ	ਔੁ	੧	ਔੁ	ਔੁ	੧	ਔੁ	ਔੁ	੧
ਇੁ	ਇੁ	-	ਇੁ	ਇੁ	੧	ਇੁ	ਇੁ	੧	ਇੁ	ਇੁ	੧
ਏੁ	ਏੁ	-	ਏੁ	ਏੁ	੧	ਏੁ	ਏੁ	੧	ਏੁ	ਏੁ	੧
ਅਗੂੁ	ਅਗੂੁ	-	ਅਗੂੁ	ਅਗੂੁ	੧	ਅਗੂੁ	ਅਗੂੁ	੧	ਅਗੂੁ	ਅਗੂੁ	੧
ਅਨੁੁ	ਅਨੁੁ	-	ਅਨੁੁ	ਅਨੁੁ	੧	ਅਨੁੁ	ਅਨੁੁ	੧	ਅਨੁੁ	ਅਨੁੁ	੧
ਅਤੁੁ	ਅਤੁੁ	-	ਅਤੁੁ	ਅਤੁੁ	੧	ਅਤੁੁ	ਅਤੁੁ	੧	ਅਤੁੁ	ਅਤੁੁ	੧
ਅਨੁੁੁ	ਅਨੁੁੁ	-	ਅਨੁੁੁ	ਅਨੁੁੁ	੧	ਅਨੁੁੁ	ਅਨੁੁੁ	੧	ਅਨੁੁੁ	ਅਨੁੁੁ	੧
ਅਤੁੁੁ	ਅਤੁੁੁ	-	ਅਤੁੁੁ	ਅਤੁੁੁ	੧	ਅਤੁੁੁ	ਅਤੁੁੁ	੧	ਅਤੁੁੁ	ਅਤੁੁੁ	੧
ਅਗੁੁੁ	ਅਗੁੁੁ	-	ਅਗੁੁੁ	ਅਗੁੁੁ	੧	ਅਗੁੁੁ	ਅਗੁੁੁ	੧	ਅਗੁੁੁ	ਅਗੁੁੁ	੧
ਅਨੁੁੁੁ	ਅਨੁੁੁੁ	-	ਅਨੁੁੁੁ	ਅਨੁੁੁੁ	੧	ਅਨੁੁੁੁ	ਅਨੁੁੁੁ	੧	ਅਨੁੁੁੁ	ਅਨੁੁੁੁ	੧
ਅਤੁੁੁੁ	ਅਤੁੁੁੁ	-	ਅਤੁੁੁੁ	ਅਤੁੁੁੁ	੧	ਅਤੁੁੁੁ	ਅਤੁੁੁੁ	੧	ਅਤੁੁੁੁ	ਅਤੁੁੁੁ	੧

©singh

੧੨.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ

ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੇ ਕੇਵਲ ਅੱਖਰ:

ਅ, ਏ, ਝ, ਵ, ਣ, ਬ, ਸ,

'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਅਤੇ 'ੜ' ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ੨੯ ਸਾਂਝੇ, ਮਿਲਦੇ, ਤੇ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ 'ੜ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਵਾਂਪਨ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ? ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰੀਏ, ਤਦ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਠਾਂ ਨੌਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਹੋਰ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਾਰਣੀ ਨੰਬਰ ੧੨ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ ਤੇ ਵੇਖੋ ਕਿ:-

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ 'ਅ' ਦਸਵੀਂ-ਯਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਪਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਵੇ ਸੋਹਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਏ' ਵੀ ਦਸਵੀਂ-ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, 'ਝ' ਅੱਠਵੀਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, 'ਬ' ਨੌਵੀਂ-ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ, ਤੇ 'ਸ' ਬਾਹਰਵੀਂ-ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਵੇਖੋ 'ਸ' ਜੇ 'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ 'ਸਾਰਦਾ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। 'ਅ' ਅਤੇ 'ਝ' 'ਮਹਾਜਨੀ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਅ' ਦੀਆਂ ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਿਆ ਹੈ, ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਅਤੇ 'ਝ' ਪੁਰਾਣੇ 'ੜ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ

*ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜ ਅੱਖਰ: ਮ, ਷, ਲ, ਸ, ਹ, ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇਤ੍ਰਨ ਲਈ ਕਸਵਦੀ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਹੋਰ ਵਧਾਂਦੇ ਹਾਂ,—ਛ, ਬ, ਣ, ਰ।

ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੜ੍ਹਤ 'ਮਹਾਜਨੀ' ਦਾ 'ਝ' ਹੈ। 'ਨਾਗਰੀ' ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ 'ਝ' (ਝੁ) ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ 'ਝ' ਵੀ ਇਹੋ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹੋਲ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਸਨ। ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਵੇਖੋ ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 'ਝ' ਅਤੇ 'ਵਾ'; 'ਟ' ਅਰ 'ਠ'; 'ਠ' ਤੇ 'ਬ'; 'ਣ' ਤੇ 'ਨ'; 'ਚ' ਤੇ 'ਛ'; 'ਫ' ਤੇ 'ਵੱ'; 'ਪ' ਤੇ 'ਫੁ'; 'ਸ਼' ਤੇ 'ਖ'। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ 'ਕ' ਤੇ 'ਕਾ' 'ਜ' ਤੇ 'ਯ' ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ 'ਜ' ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਟੰਗ ਵਧੀਕ ਲਾਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਸੀ।

'ਈ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਸਵਰ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਇ, ਈ, ਤੇ ਏ, ਅਤੇ 'ਈ' ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਾਫ਼ ਪੁਰਾਣੇ 'ਏ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦਿਸੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਛ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਨਾਗਰੀ' ਦੇ 'ਝੁ' ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਅੱਖਰ ਦੇ ਮੱਛ ਦਾ ਖੱਬੇ ਸੱਜੇ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਰ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, 'ਈ' 'ਫੁ' 'ਵੁ' ਵਿੱਚ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਹਲ ਦੀ ਲੀਕ ਅਨੁਸਾਰ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 'ਛ' ਤੇ 'ਫੁ' ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ।

'ਣ', 'ਨ' ਤੇ 'ਬ' ਦੀਆਂ ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਅੱਪੜੇ ਹਨ। 'ਣ' ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੇਟਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਥਾਂ ਖੜੀ ਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ 'ਏ', 'ਈ', 'ਉ' ਅਰ 'ਬ' ਵੇਖੋ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਦਾ ਦਾ 'ਜ' ਅਰ 'ਝ' ਹਨ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦਾ 'ਹ' ਵੀ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਲਈ ਗਏ ਸਨ, ਸੱਜਿਓਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਤੇ ਲੀਕੋਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੀ ਅੱਖਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੇਠੁਕੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਬੱਧੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਅਰਥਾਤ ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਤੇ ਲੀਕੋਂ ਹੋਠਾਂ।

ਤਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ੧੦੩.

ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਵਾਧੂ ਅੱਖਰ 'ੜ'। ਇਹ ਅੱਖਰ 'ੜ' ਨਾਲ ਉਗਾਰਣ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਘੰਡੀ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਡਾ ਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਰਣਮਾਲਾਂ 'ਉੱਚੀ', ਪੁਰਾਣੀ 'ਸਰਾਫੀ' ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਹੈ।

੧੩.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਹੈ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾ ਨਿਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਕਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹਾਂ:-

“ਸਾਰਦਾ ਦੇ ਯਾਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ: ਘ, ਛ, ਛ, ਠ, ਣ, ਤ, ਧ, ਰ, ਲ ਤੇ ਹ, ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਕਰੀ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ: ਘ, ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਢ, ਣ, ਤ, ਧ, ਨ, ਹ, ਰ ਅਤੇ ਲ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਕਬਨ ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸ਼ੰਕਰ ਓਝਾ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ ਮਾਲਾ’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਓਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਨ:- ਘ, ਛ, ਛ, ਢ, ਣ, ਤ, ਧ, ਦ, ਧ, ਨ, ਹ, ਬ, ਮ, ਖ, ਰ, ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਅ, ਓ, ਸ, ਜ, ਝ, ਵ, ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਂ ਜਾਂ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਟਾਕਰੀ ਦੇ ਐਂਕੜ ਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੋ ਦੁਹਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋੜੇ ਤੇ ਕਨੋੜੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੱਭੇ ਲਿਪੀਆਂ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲ ਮੁੱਛ ਦੇ ਵਧੀਕ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਟਾਕਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇੜੇ। ਤਾਂ ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੋੜਾ ਹੈ।

੧੪.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪੰਕਤੀ ਕਰਮ

ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ, ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਦੋ ਅੱਖਰ 'ਸ' ਤੇ 'ਹ' ਅੰਤ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਵੀ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ੩੫ ਅੱਖਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਸ' ਤੇ 'ਹ' ਲਈ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਥਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਣੀ ਵੀ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗਲ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੩੫ ਹੀ ਕੋਈ ਅਨੋਖੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਜਾਂ ਉੱਜ ਵਰਤਣ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ: ਕੱਕਾ, ਖੱਖਾ, ਗੱਗਾ ਆਦਿ ਪੂਰਾਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰੀ-ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ: ਕਾ, ਖਾ, ਗਾ ਆਦਿ ਬੁਲਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾੜਾ ਜਾਂ (Syllable) ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨੇ 'ਉ' ਨੂੰ ਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸੱਭਾ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਅ' ਤੇ 'ਇ' ਨੂੰ ਪਿਛੇ:—ਨਾਗਰੀ ਵਾਂਗ, ਉਪਜ-ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ।

੧੫.

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰ

ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਓਹ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਸਰਾਡੀ (ਹੁੰਡੀ ਪੱਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ); ਮਹਾਜਨੀ (ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀ); ਖੋਜਾ; ਅਰੋੜਾ; ਲਮਾਵਾਸੀ; ਮੁਲਤਾਨੀ; ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ; ਪਰਾਚੀ (ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ); ਉੱਚੀ; ਰੋਹੜੀ; ਸਿੰਧੀ; ਸਾਰਿਕਾ (ਡੇਰਾਜਾਤ ਦੇ), ਥਲੀ (ਝੰਗ ਮਘਿਆਨਾ), ਕੀਰਕੀ ਵੜੀਰਾ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੁੜੀਆ ਅਰਥਾਤ ਮਰੋੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ। ਪਰ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਗਾਂ ਤੇ ਮਾੜਾਂ ਦੇ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲੰਡੇ' ਜਾਂ ਦੁਮ-ਕਟੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਵੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।

ਇਹ ਅੱਖਰ-ਪਾਂਧੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਹਾੜਿਆਂ ਤੇ ਹੁੰਡੀ ਪੱਤੀ ਦੇ ਹਿੱਸਾਬ ਸਮੇਤ, ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ-ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਮਸੀਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਮੀਏਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਇਨਸ਼ਾ ਅਰਥਾਤ ਖਤ-ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਤੇ ਮਸੌਦੇ ਬਣਾਣ ਦਾ ਵੱਲ, ਕਿਸੇ ਇਨਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜਿਵੇਂ 'ਇਨਸ਼ਾਇ ਖਾਦਿਮੀ' ਆਦਿ ਤੋਂ, ਸਿਖਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਾਨੀ, ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ, ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਚ੍ਚਿਆਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪੂਰਬ

ਦੱਖਣ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ, ਦਿੱਲੀ, ਕਰਨਾਲ, ਅੰਬਾਲਾ, ਰੁਹਤਕ, ਕਾਂਗੜਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਦੇ 'ਲੰਡੇ' ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਮੁਲਤਾਨ, ਡੇਹਰਾਜਾਤ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ 'ਲੰਡੇ' ਹਨ, ਜੋ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਲੇ ਦੇਸ ਦੇ 'ਲੰਡੇ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੇਲ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚੌਥੇ ਵਰਗ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਨਾਲ ਵੀ। ਪਰ ਵਿਚਲਾ ਦੇਸ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ।

ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੮ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਚਲੇ ਦੇਸ ਦੇ ਲੰਡੇ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ, ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਲਗਾਂ ਅਤੇ ਮਾੜਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਓਹ ਇੱਕੋ ਚੀਜ਼ ਹਨ। ਗਿਣਤੀ, ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ, ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ—ਕਿਸੇ ਗਲੋਂ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਵਾਧੂ ਅੱਖਰ 'ੜ' ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਪੈਂਤੀ' ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ 'ੜ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਓਹ ਵੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ 'ਪੈਂਤੀ' ਵਿੱਚ ਹੈ। ਲਗਾਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਪ' ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਬਿੰਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਇਉਂ 'ਪੰ' ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮ' ਉੱਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਪਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉੱਪਰੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹਨ, 'ਧ' ਦੇ 'ਸ' ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉੱਪਰਲੀ ਸਿਰ ਦੀ ਮਾੜਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਆਪਣੇ (Short hand) (ਸ਼ਾਰਟ ਹੈਂਡ) ਲਈ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਦੀ ਲੀਕ ਤੇ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਓਹ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲਿਪੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜ ਕਲ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ।

TABLE Xc

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ	ਸੰਨੌਰੀ ਲਿਪੀ	ਸਾਰਵੀ ਲਿਪੀ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ	ਪ੍ਰਗਟੇ ਅਖ਼ਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਲਿਪੀ
ਤ	੨੭੮	ਤ	੩	੩	ਥਤੁਤ
ਥ	੫੯	ਥ	੪	ਬ	ਥਥਥਥ
ਦ	੮	ਦ	੨	੫	ਦਦਰਦਰ
ਧ	੮	ਧ	੮	ਧ	ਧਧ
ਨ	੫੭	ਨ	੮	੫	ਨੁਨੁਨ
ਚ	੫੭	ਚ	੮	੫	ਚੁਚੁ
ਕ	੫੭	ਕ	੮	੬	ਕੁਕੁ
ਕਾ	੫੭	ਕਾ	੮	੬	ਕਾਕਾ
ਕੁ	੫੭	ਕੁ	੮	੬	ਕੁਕੁ
ਮ	੮	ਮ	੮	੮	ਮਮ
ਯ	-	ਯ	੮	੮	ਯਯ
ਰ	੮	ਰ	੮	੮	ਰੁਜ਼
ਲ	੮	ਲ	੮	੮	ਲਲ
ਵ	੮	ਵ	੮	੮	ਵਵ

Owing

ਫਿਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਓਹੋ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ' ਤੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਕੁ ਦਰਜਨ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਅਜਿਹੇ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਦੋ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਉਸ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਂ ਸਨਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਗਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ (ਜਦ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਹੋਣ) ਜਾਰੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਜਾਰਤੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿਕ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਲਡੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਸਤ-ਲੇਖਾਂ ਬਾਬਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਿਸੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ 'ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ' ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਲਿਖ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਸੂਟ-ਲਿਖਤ' (autographs) ਜਾਂ ਹਸਤ-ਚਿੰਨ੍ਹ (Sign manual) ਸਨ। ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼-ਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨੀਸਾਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਈ ਜੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਰਾਚੀਨ ਬੀਜ਼ਾਂ' ਨਾਮੀ ਪੇਥੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਲੇਟ ਨੰ: ੧੫ (ੳ) ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਵਿਖਾਏ ਹਨ।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਪਾਂਧੀ ਤੋਂ ਓਹੋ ਪੈਂਤੀ ਸਿਖੀ ਜੋ ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੯ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੈਂਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪੈਂਤੀਸ ਅੱਖਰੀ' ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜੋ 'ਪਟੀ ਲਿਖੀ' ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੋਂ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਮਸੀਤੇ ਜਾਂ ਮੀਓਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ।

TABLE Xd

ਪ੍ਰਸਤੀ ਜ. ਵਾਕੀ	ਹੈਂਡ	ਚੌਥੇ	ਚੌਥੇ	ਚੌਥੇ	ਪੁਨਾਏ ਅਥਰ ਬ੍ਰਾਹਮੀ ਵਾਕੀ
ਕ ਕ	-	ਮ	-	ਕ	ਕ ਮ ਕ
ਕ ਕ	-	ਮ	-	ਕ	ਕ ਕ
ਕ ਕ	//	ਮ	-	ਕ	ਕ ਮ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਕ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ
ਕ ਕ	-	ਟ	-	ਕ	ਕ ਟ

©Singh

ਹਾਂ ਲਗਾਂ ਤੇ ਮਾੜਾਂ ਮਾਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ
ਲੇਖ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ
ਅੱਖਰ 'ਲੰਡੇ' ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੰਤੀ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ
ਇਹ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਅੱਖਰ : ਛ, ਵ, ਣ, ਨ, ਮ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਲੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਕੇਵਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕਾਰਤ
ਲਿਖਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਓਹ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦਰਜੇ ਦੀ, ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ
ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲੰਡੇ' ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ,
ਸਗੋਂ ਵਪਾਰੀ ਅੱਖਰ (Mercantile Characters) ਕਿਹਾ ਹੈ।

੧੬.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ

(VOWEL-SIGNS)

ਅੱਜਕਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਾਰਾਂ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ:-

ਕ	ਕਾ,	ਕਿ,	ਕੀ,	ਕੁ,	ਕੂ
ਮੁਕਤਾ	ਕੰਨਾ	ਸਿਆਰੀ	ਬਿਹਾਰੀ	ਐਂਕੜ ਦੋਲੈਂਕੜੇ (ਦੋ ਐਂਕੜੇ)	
ਕੇ	ਕੈ	ਕੇ	ਕੌ	ਕੰ	ਕ:
ਲਾਵਾਂ	ਦੋਲਾਵਾਂ	ਹੋੜਾ	ਕਨੋੜਾ	ਟਿੱਪੀ	ਬਿੰਦੇ

ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੰਦੀਆਂ। ਸਾਰਣੀ ਨੰ: ੧੬ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਲਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਕੀਏ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਗੀਨ ਬੀਡਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੇ 'ਨੀਸ਼ਾਣਾਂ' ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

'ਕ' ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲਗ ਨਾਂਹ ਲਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਡੜਾ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਸਦਾ ਮੁਕਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਕਦੇ ਮੁਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਸਭ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਸਵਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ 'ਕ' ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਵੀ ਹ੍ਰਸੂ ਸਵਰ 'ਅ' ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ Rama ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਛੇਕੜਲੇ 'ਾ' ਦਾ ਮਤਲਬ, ਇਸੇ ਜ਼ਬਰ ਜਾਂ ਹ੍ਰਸੂ 'ਅ' ਨੂੰ ਵਿਖਾਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਡੜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਸਗੀ ਮੁਗੀ ਮੁਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਤ (=ਹੋਂਦ) ਵਿੱਚ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ alphabet ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ Syllabary ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਰਣ ਇਕ Syllable ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿ ਸਾਈਪਰਸ ਦੀਪ ਦੀ ਲਿਪੀ ਹੈ।

TABLE XIII

Hannibal

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਡੇਕੜਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ, ਤਦ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ 'ਜ਼ਬਰ' ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਮੁਕਤਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਵਰ ਨਾਂਹ ਬੋਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਅੌਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਖਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਬੱਬ ਇਹ, ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਦਾ ਚਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਕਿ ਦੋ ਅੱਖਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ 'ਸਪ੍ਰ' (ਗਿਣਤੀ ਸੱਤ) ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਪਤ' ਲਿਖਣਗੇ ਜਿਸ ਤੇ 'ਪ' ਅਤੇ 'ਤ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹ੍ਰਸੂ 'ਅ' ਜਾਂ ਜ਼ਬਰ ਆ ਜਾਏਗੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ 'ਸਪਤ' (= ਸ਼ਾਪਥ, ਸੋਗੰਦ) ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸੱਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੌਂਹ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਫਜ਼ 'ਸਪ੍ਰ' ਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ (ਸੜ) ਸੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਲਫਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਅੌਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜੋੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲੀਕ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੈਲਾਂ ਨੂੰ ਜੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਲੀ ਰਖ ਦੇਈਦੀ ਹੈ, ਯਥਾਂ 'ਸਪੋਤ' ॥ ਉੱਪਰ 'ਸੱਤ' ਵਿੱਚ 'ਤ' ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ, ਤਸ਼ਦੀਦ ਵਾਲਾ, ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਅਰਧ-ਚੰਦਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਓਹ ਵੀ ਨਵਾਂ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ; ਹੱਥ ਦੇ ਲਿਖੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ 'ਸੱਤ' ਨੂੰ ਵੀ 'ਸੜ' ਹੀ ਲਿਖਣਗੇ। ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਤੱਤੇ ਜੋੜ ਦੇਣਗੇ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਨਿਖੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੁਦਗਰ' ਤੋਂ 'ਮੁਗਰ'

ਜਾਂ ਮੁੰਗਲੀ। ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ ਗਿਰ ਕੇ ਦੂਜਾ ਦੁਹਰਾ ਜਾਂ ਤਸ਼ਦੀਦ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਸੰਘ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ 'ਕ' 'ਖ' ਦੇ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜਾ ਅੱਖਰ ਗਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪਕ' ਦਾ 'ਪੱਕਾ'। ਪਿਛਲੇ 'ਯ' ਅਰ 'ਰ' ਵੀ ਗਿਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਤਿਆ' ਦਾ ਸੱਤ ਆਦਿ।

'ਕਾ' ਕੰਨਾ। ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਬਿੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਖੜੀ ਲੀਕ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕੰਨਾ' ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਕੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਗੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਕੰਨਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿ ਸਿਆਰੀ ਤੇ **ਕੀ** ਬਿਹਾਰੀ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰੀ ਵਾਲੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਣ ਲਗਿਆਂ ਕਲਮ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿਰਵਾਰ ਚੁਕ ਕੇ ਦੋ Strokes ਵਿੱਚ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ:

'ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ' ਵਿੱਚ ਸਿਆਰੀ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੱਕਰ ਵੀ ਲਗਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਫਰਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੁ: ਅੰਕੜ ਤੇ, **ਕੁ**: ਦੋ ਲੈਂਕੜੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ, 'ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ' ਤੋਂ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੂਜਬ ਅੰਕੜ ਜਾਂ ਅੰਕਸ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਕੜ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਿੱਚ ਵਕਤ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀਆਂ ਲੇਟਵੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਟਾਈਪ' ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੇ: ਲਾਵਾਂ ਤੇ **ਕੈ** ਦੋ ਲਾਵਾਂ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਮੁੱਢ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗਾਂ

੧੧੭.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

TABLE VIII b

Resembles the same letter in the script named below	ਅ	ਈ	ਉ	ਓ	ਏ	ਔ	ਅ	ਈ	ਉ	ਓ	ਏ	ਔ	ਅ	ਈ	ਉ	ਓ	ਏ	ਔ	ਅ	ਈ	ਉ	ਓ	ਏ	ਔ	
ਗੁਰਮੁਖੀ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1319 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1315 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1314 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1044 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1043 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1042 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1041 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1040 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1039 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1038 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1037 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1036 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1035 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1034 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1033 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1032 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1031 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1030 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1029 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1028 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1027 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1026 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1025 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1024 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1023 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1022 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1021 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1020 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1019 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1018 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1017 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1016 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1015 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1014 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1013 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1012 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1011 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1010 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1009 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1008 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1007 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1006 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1005 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1004 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1003 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1002 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1001 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1000 A.T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Oeding

ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕਰਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। 'ਲਾਂ' ਦੇ ਅਰਥ ਰੱਸੀ ਦੇ ਹਨ।

ਕੌ: ਹੋੜਾ ਤੇ **ਕੌ** ਕਨੌੜਾ। ਕਨੌੜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਲਿਖਾਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਕਲਮੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸੀ। 'ਹੋੜਾ' ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੁੜਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਰ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ: ੴ ੴ। ਸਾਰਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਫਰਕ ਸਿਰ ਹੋ ਗਏ।

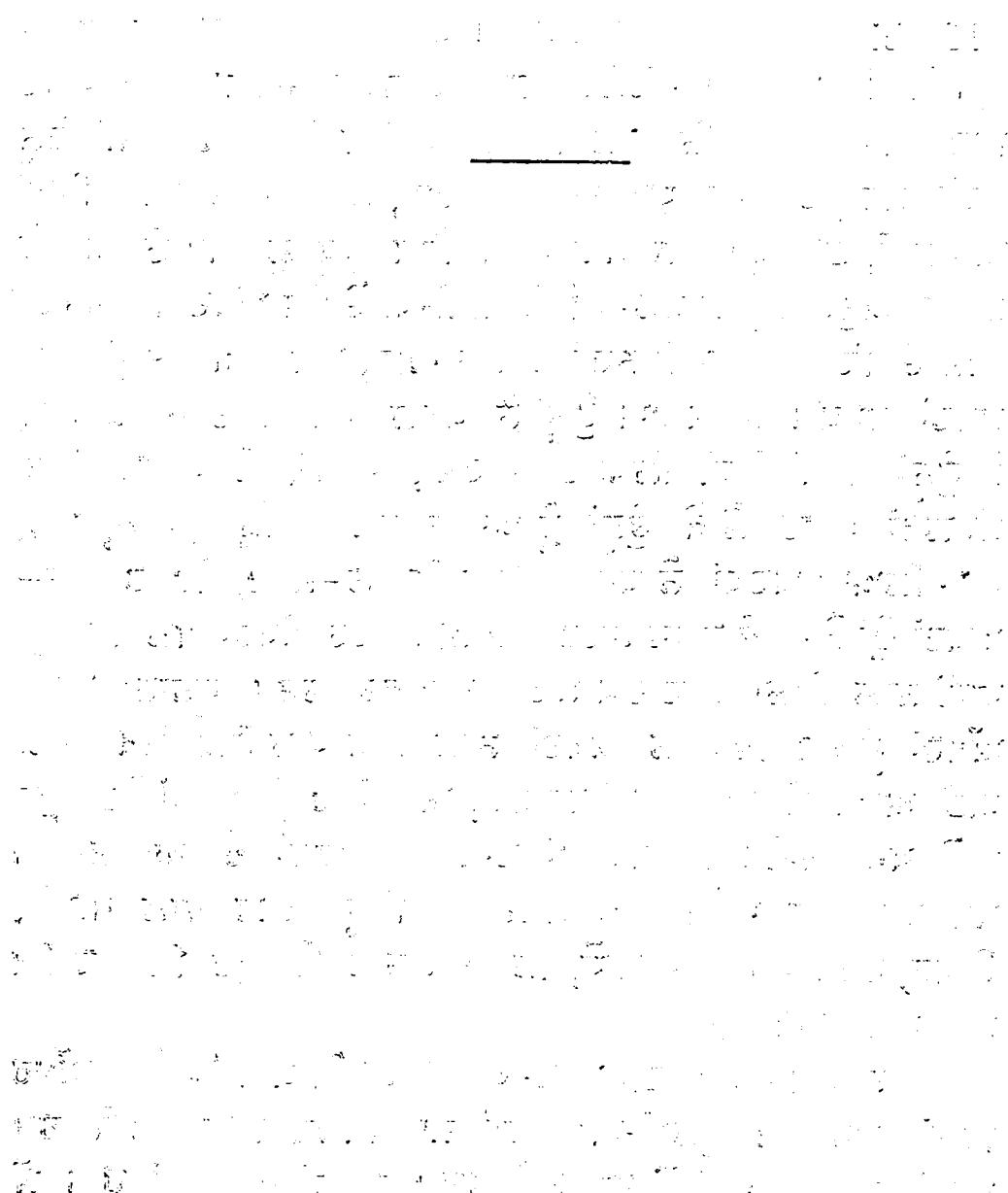
'ਕੈ' ਤੇ 'ਕੋ' ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਕੈ', ਅਤੇ 'ਕੌ' ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਡੜਾ: 'ਦੈਵਤ' ਤੇ 'ਮੌਲਿਕ' ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲਿਖਾਂਗੇ: 'ਦਈਵਤ' ਦੇ 'ਮਉਲਿਕ'। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਬੈਲ' ਤੇ 'ਚੌਲ' ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੀ' ਟਿੱਪੀ। ਲਿਖਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਿਰਿਆ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਟਿੱਪੀ ਦੇ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਵਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ-ਵਰਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਨੁਨਾਸਿਕ' ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ, ਅਰਥਾਤ ਛ, ਵ, ਨ, ਨ ਵੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜੇ। ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਕਲ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ Vestigial ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪੂਛ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ।

ਕੁ': ਬਿੰਦੇ। ਇਹ ਬਿੰਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਸਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਪੈਂਤੀ ਵਿੱਚ ਐਵੇਂ ਨਕਲ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, 'ਟਿੱਪੀ' ਤੇ 'ਬਿੰਦੇ', ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ 'ਹ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਦ 'ਹ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਦ ਕੰਨੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਦ ਕੰਨਾ ਪਾਦੇ ਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਰਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਪਾਂਧਿਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

੧੨.

ਵਿਸਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ (PUNCTUATION)

ਪੰਕਜੁਏਸ਼ਨ, ਵਿਸਰਾਮ (Punctuation) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਖੜੀ ਲੀਕ ਦੇ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ 'ਫੁਲਸਟੈਪ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਰਾਮ ਸੱਦਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ, 'ਖੜੀ ਲੀਕ', ਵਾਕ ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ, ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰੀ ਵਰਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਬਾਈਟ ਸਟੋਨ (Moabite Stone) ਦਾ ਲੇਖ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਨੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ-'।'-ਦਿਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਰਣ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਜਦ ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਅਰਬਾਂ, ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਲਿਪੀ ਅਪਣਾਈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਜੋ ਯੂਨਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੀਦੇ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਵਰ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ; ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਨਿਕੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਜਵਾਂ, ਛੇਵਾਂ, ਦਸਵਾਂ ਤੇ ਸੋਹਲਵਾਂ ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ a, e, u, i, o, ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਤਿੰਨ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਜ਼ਬਰ, ਜੇਰ ਤੇ ਪੇਸ਼-ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾ ਕੇ ਹੁਸਵ ਸਵਰ ਅਤੇ ਨੀਮ-ਸਵਰ ਅੱਖਰਾਂ ਅਲਫ, ਵਾਉ, ਯਾਏ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੀਰਘ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ। ਯੂਨਾਨੀ ਸਵਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਐਰਾਬ ਜਾਂ ਹਰਕਾਤ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੀਆਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੱਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਇਹ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਉੱਪਰ, ਹੇਠਾਂ, ਸੱਜੇ ਜਾਂ ਖੱਬੇ, ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕ ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਸਾਡੇ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰ ਦੇ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਵਿਅੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਵਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਵਰਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁਸਵਾ 'ਅ' ਮੌਜੂਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਵਰ, ਹੁਸਵਾ ਜਾਂ ਦੀਰਘ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾਂਹ ਲੈ ਲਵੇ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਓਹ ਹਰ ਲਡੜ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੁਸਵਾ ਸਵਰ ਅ, ਇ, ਜਾਂ ਤੁ ਲਗਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ; ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਲਡੜਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਇਕ ਸਿਆਰੀ ਜਾਂ ਅੰਕੜ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਓਹ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਓਹ ਹੈ ਜੋ ਅਸਾਂ ਹੁਣੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਪੁਰਾਣੀ 'ਆਰੀਅਨ' ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ (ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ) ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਲਗਾਂ ਜਾਂ ਮਾੜਾਂ, ਲਡੜ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਹੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਲਡੜ ਦੀ ਉਪਜ ਨੂੰ ਵਿਖਾਣ ਲਈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਰੀ ਜਾਂ ਅੰਕੜ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲੋਪ ਹੋ ਗਏ, ਇਸ ਸਵਾਲ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਤੀਜੇ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਛੇ ਸੱਤ ਲਡੜ ਲੈ ਲਉ:-

ਸਤਿ; ਸਸ; ਸਤ; ਰਾਮੇ ਕਨੇ ਅਗਚਛਤ; ਕਰਮ; ਵਿਚਾਰ੍ਯ।
ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣਗੇ:-

ਸੱਤ (ਸਚ); ਸੱਤ (੭); ਸਤ (ਈਸਬਗੋਲ ਦਾ); ਰਾਮ ਬਣ
ਗਿਆ; ਕਰਮ ਜਾਂ ਕੰਮ; ਵਿਚਾਰ ਕੇ।
ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਪੇਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਡੜਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ
ਲਿਖਿਆ ਪਾਓਗੇ:-

ਸਤਿ, ਸਤੁ, ਸਤ, ਰਾਮੁ, ਵਨਿ, ਕਰਮ ਜਾਂ ਕਦੇ ਕਮ, ਵਿਚਾਰਿ ਵਿਚਾਰਿ।
ਪੇਖੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ 'ਸਤਿ' ਦੀ ਸਿਆਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਯ' ਦੀ
ਬਾਕੀ ਹੈ; ਜੋ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਤੁ' ਵਿੱਚ ਅੰਕੜ ਪ੍ਰਥਮਾ ਜਾਂ ਦੁਤੀਆ
ਵਿਭਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਵੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰਾਮੁ' ਵਿੱਚ। 'ਵਨਿ'

ਦੀ ਸਿਆਰੀ ਕਾਰਕ ਦੀ ਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਈ ਹੈ। 'ਕਰਮ' ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ ਨਾਂਹ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ 'ਰ' ਤੇ 'ਮ' ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਸਵਰ ਜਾਂ ਹਰਕਤ ਨਹੀਂ, 'ਰ' ਮੁਕਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਕਲ 'ਕੰਮ' ਵਿਚ, 'ਰ' ਉੱਡ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ 'ਮ' ਨੂੰ ਦੁਆਤ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ 'ਮ' ਉੱਤੇ ਅਰਧ-ਚੰਦਰ ਈ ਪਾਈ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਆ ਪਦ ਦੇ ਕ੍ਰਿਦੰਤ (Participle) ਵਿਚਾਰ੍ਯ ਦਾ 'ਯ' ਲੋਪ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਸਿਆਰੀ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿਆਰੀ ਅਤੇ ਅੰਕੜ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠ ਲਫੜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆਉਣਾ ਨਿਰਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੀ, ਮਰਹਟੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਫਾਲਤੂ ਲਗਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ, ਮਾਨੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸਨਦੀ ਤੇ ਮੁਅਤਬਿਰ ਬਣਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹੁਣ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਾਲਤੂ ਲਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸ਼ਕਲ 'ਕਰੋ', 'ਜਪੋ' ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੋੜੇ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਕਰ', 'ਜਪ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ 'ਕਰੁ', 'ਜਪੁ' ਲਿਖਣਗੇ। ਅਤੇ ਜੇ ਪੂਰਾ ਉਚਾਰਣ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਦ ਸ਼ਕਲਾਂ 'ਕਰਹੁ', 'ਜਪਹੁ' ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਫਿਰ ਮੁੜਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਕ ਵਚਨ ਦੁਤੀਆ ਪੁਰੁਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ 'ਕਰਹਿ', 'ਜਪਹਿ' ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਰਥਾਤ 'ਫੁਲ-ਸਟੈਪ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਫੜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੁਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇਵਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਿੰਦੀ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੂਰ ਜਾਂ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਯਮਨ ਦੇ ਸਬਾਈ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਫਤਹ, ਕਸਰਹ ਤੇ ਜੁੱਮਾ ਬਣਾਏ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ।

• ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਬਿਸਰਾਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ :—

‘ ’ ‘ ’ ‘ ’ ‘ ’ ‘ ’ ‘ ’
 : :- ! !! ? * ----- ਦੌਰਾ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸਰਫ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਪਾਲ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕੇ ਅੰਤ ਤਕ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਜੋੜਕੇ ਲਿਖਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਬਾਰਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਅੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਅੱਖਰ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਾਕੇ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਨਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ :-

ਖੰਭਵਕਾਪੜੇਜੇਲਹਾਘਿਨਾਸਾਵੀਤੋਲ ।

ਨੂੰ ਈਸਾਈਆਂ ‘ਖੰਭਵ ਕਾਪੜੇ ਜੇ ਲਹਾਂ ਘਿਨਾਂ ਸਾਵੀਂ ਤੋਲ’ ਪੜ੍ਹਕੇ ‘ਖੰਭਵ’ ਦਾ ਅਰਥ (Cross) ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

Accent. (ਵਾਜ਼-ਦਬਾ) ਕਿਸੇ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾੜਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਗਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਖਾਸ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਮਤਲਬ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਜ਼ੋਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਾੜਾ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਖੜੀ ਲੀਕ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦਸੇ ਜਾਂ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ

ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦਸਾ' ਨਾਂ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਨੌਵਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖ ਲੈਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਗੁਂ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦਸੇ ਅਤੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ, ਇਹ ਦੋ ਗਲਾਂ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਸ ਗੁਣੀ, ਸੌ ਗੁਣੀ, ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣੀ ਆਦਿ ਹੋ ਜਾਣੀ ਇਹ ਗਲ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ।

ਅੰਕ ਜਾਂ ਹਿੰਦਸੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਖਰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਆਖੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾਂ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀ । ਪਰ ਰਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਜੋਤਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪਾਲ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾਂ 'ਸੁਨਜ' ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਬਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿਫਰ ਦੀ ਕਾਢ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ । ਗਿਣਤੀ ਦਸਣ ਤੇ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਵੀ ਲੋਕ ਕਈ ਢੰਗ ਵਰਤਦੇ ਸਨ । ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰੂ 'ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦੇ ਪਿਛੇ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ 'ਅੰਕਪਾਲੀ' ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮੇਂ ਨਕਲ ਕਰ ਛੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਾਣੀਪੁਰ) ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ 'ਅੰਕ ਪਾਲੀ' ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਅਰਬੀ ਡਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 'ਅਬਜਦ' ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੀ; ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਲਿਖਣੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਇਸੇ 'ਅਬਜਦ' ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਚੁਣਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਸ਼ਿਆਰ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਸੀ । 'ਅਬਜਦ' ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਫਿਨਿਕੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਬਾਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਇਕ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੪੦੦ ਤਕ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਰਬੀ ਦੇ ਖਾਸ ਛਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੫੦੦ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਤਕ ਕੀਮਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ

ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਰੋਮਨ ਵੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅਦਦਾਂ ਜਾਂ ਨੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖੜੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਪੰਜ ਲਈ ਅੱਖਰ V; ਦਸ ਲਈ X; ਪੰਜਾਹ ਲਈ L; ਸੌ ਲਈ C; ਪੰਜ ਸੌ ਲਈ D; ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਲਈ M ਲਿਖਦੇ ਸਨ। 'ਲਖ' 'ਕ੍ਰੋੜ' ਆਦਿ ਲਈ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਅਕਸਰ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਸਨ; ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਦਸਣ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ P, D, ਫ਼, ਸ, ਪਸ, ਤੇ ਹ ਵਰਤ ਲਈਏ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰੀਕਾ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਢੰਗ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਢੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਅੰਤ ਵਿਚ, ਹੁਣ ਵਾਲਾ ਤਰੀਕਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਢੰਗ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕ੍ਰੀਬ ਕ੍ਰੀਬ ਉੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਬੌਧਾਂ ਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਅੰਕ ਦੇਂਦੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਸਤਕ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਸਮਝਕੇ ਮੱਖੀ ਉੱਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰਕੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁਰਾਣੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੁਲਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

(੧) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤ੍ਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤ੍ਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕਾਈਆਂ, ਦਹਾਈਆਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਸਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁਕਰਰ ਸਨ, ਜੋ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਦ ਰਕਮ ਦੱਦ, ਦੱਦਦ ਤਕ ਦੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਜੇ 'ਲਖ', 'ਕ੍ਰੋੜ' ਆਦਿ ਲਿਖਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਸਿਲਾ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਪੜਪ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਦ 'ਸੌ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਲ 'ਚਾਰ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜੋੜਕੇ ਉਸਦੇ ਪਿਛੇ 'ਤ੍ਰੀਹ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਫਿਰ 'ਪੰਜ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ

੧੨੬.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰ :—

ੴ ਨ ਾ
੪੦੦ ੩੦ ੫

ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸ, ਚ, ਲ ਤੇ ਪ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

(੨) ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਕੇਵਲ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਖਾਸ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਬਿੰਦੀ' (ਸਿਫਰ) ਤੇ ੧, ੨, ੩ ਹਿੰਦਸੇ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ੫੦, ੯੦ ਤੇ ੯੦ ਲਈ ਖਾਸ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਨ। ੧੫੩ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਖੜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ :—

TABLE XIII^c

$$\begin{array}{rcl} \text{ਸੁ} & = 100 \\ \text{ਚ} & = 40 \\ \text{੩} & = 3 \end{array}$$

(੩) ਇਸੇ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਅੰਕਾਂ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਕਮਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਰ ਮੁਫ਼ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਉਲਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਇਕਾਈਆਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਰਖ ਕੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਜੇ ਵਲ ਦਹਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਆਰਯ ਭੱਟ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਉਲਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਜੇ ਹੱਬ ਰਖਕੇ, ਉਸਤੋਂ ਖੱਬੇ ਵਲ ਪਹਿਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਦਹਾਈਆਂ, ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ, ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ, ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ, ਇਹ ਤਰਤੀਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵੀਂ ਤਰਤੀਬ, ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਸਤਵੀਂ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਣ ਲਗੀ। ਸਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੌਸ਼ੀਰਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਈਰਾਨ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਨਕਲ ਕੀਤੀ।

(੪) ਜੋਤਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਪਦ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਦ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਜਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆਂ ਕਠਿਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਅੰਕਾਂ ਜਾਂ ਰਕਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਛੱਡੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਆਮ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚੀਜ਼, ਜੋ ਸਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਗਿਣਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ, ਆਸੂਮ, ਵਰਣ, ਯੁਗ, ਚੌਥੀ ਤੁਰਿਯਾ ਅਵਸਥਾ, ਸਭ ਚਾਰ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਲਫਜ਼, ਜੋ ਪਦ ਵਿਚ ਫੱਬ ਜਾਏ, ਚਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਲਈ ਗੁਣ; ਕਾਲ; ਲੋਕ, ਭਵਨ ਆਦਿ; ਪੰਜ ਲਈ ਪਾਂਡਵ, ਤਤੋਵ, ਇੰਦ੍ਰੇ ਆਦਿ; ਛੇ ਵਾਸਤੇ (ਖਟ) ਰਸ, (ਖਟ) ਦਰਸ਼ਨ, ਵਗੈਰਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ੪੯ ਜਾਂ ਪੰਜਾਹ ਤਕ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੇ ਸੰਬਤ ੨੯ ੩ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ:-

‘ਗੁਣ-ਗ੍ਰਹ-ਦ੍ਰਯੰਕਿਤੇ’

੩ ੯ ੨

ਇਹ ਢੰਗ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਜੋਤਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਵੀ ਹੁਣ ਤਕ ਵਰਤਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਪਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾਈ ਦਾ ਅੰਕ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦਹਾਈ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਵਲ।

(੫) ਹੁਣ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਸੰਮਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਲਫਜ਼ ਵਰਤਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਖਾਸੀ ਤਿੰਨ ਉੰਗਲ ਜਗ੍ਹਾ ਰੁਕ ਗਈ। ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਖੱਲਾ ਬਣਾਣ ਲਈ ਇਕ ਅੰਕ ਪਾਲੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਖੜੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਆਏ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ 'ਕਟਪਯ' ਸਦਦੇ ਹਨ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਕ ਅੰਕ ਲਈ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਇਕੋ ਲਫਜ਼ ਜਾਂ ਹਦ ਦੋ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦਸ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਲਈ ਦਸ ਖਾਨੇ ਬਣਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ 'ਪੈਂਤੀ' ਦੇ ਅੱਖਰ ਇਉਂ ਲਿਖ

੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	੯	੦
ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਙ	ਠ	ਛ	ਜ	ਝ	ਵ
ਟ	ਠ	ਡ	ਢ	ਣ	ਤ	ਥ	ਦ	ਪ	ਨ
ਪ	ਲ	ਬ	ਵ	ਮ	-	-	-	-	-
ਯ	ਠ	ਲ	ਦ	ਸ਼	ਥ	ਸ	ਣ	ਤੰ=ਤ੍ਰੰ	

ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਕਮ ਲਿਖੀ ਜਾਏ ਤਦ ਪਹਿਲੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਇਕਾਈ, ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦਹਾਈ, ਤੀਜੇ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਮਤ ੨੯ ੩ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏਗਾ :— 'ਬਧਰ'। ਪਰ ਅਰਥ ਵਾਲਾ ਲਫਜ਼ ਬਣਾਣ ਲਈ ਲਿਖ ਦੇਣਗੇ 'ਬਧਰ'। ਮਦਰਾਸ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਲੂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਟੱਲ ਉਤੇ ਸੰਮਤ ਵਜੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: 'ਭਵਤਿ'। ਉਪਰਲੀ ਅੰਕ ਪਾਲੀ ਦੇ ਵੇਖਣ ਤੋਂ 'ਭ' ਦੇ ੪, 'ਵ' ਦੇ ੪, ਅਤੇ 'ਤ' ਦੇ ੬, ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਲ ਵਿਚ ਰਖਿਆਂ ੪੪੯ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਚਾਰ ਚਾਲੀਂ, ਤੇ ਛੇ ਸੌ। ਸੋ ਸੰਮਤ ਨਿਕਲਿਆ ੬੪੯, ਛੇ ਸੌ ਚੌਤਾਲੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 'ਰਾਕਾਲੋਕੇ'

*ਅਜ ਕਲੁਝੀ ਕੇਦ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ, ਜਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਲਿਖਕ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਕ ਪਾਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦਸੇ, ਤੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Code ਜਾਂ Cypher ਸੱਦਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ

TABLE XVII

LUNDE, MAHAJANI, & SARAFI

Districts LAHORE, AMRITSAR, GUJRANWALA, SIALKOTE, FEROZEPUR
& LUDHIANA

੭੬੪੮	ਨਾਨਾ	੭੬੫੯	ਕੇਨ੍ਦਰ	੧੧੫੫	ੴ
੮੬੭੩	ਚੁਮੈਵ	੬	ਕਲਾਵ	੫੫੫੫	ੴ
੨੦੩੨	ਖਾਬੰਧੁ	ਪੀ ਜੀ ਹਾ	ਪੁਲੁਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੧੩੨੨	ਖਾਬੰਧੁ	ਪੀ ਗੀ ਹਾ	ਕਲਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੪੪੨੨	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੨੧੨੨	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੨੧੨੨	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮.੮੮੮	ੴ
੩੩੩੩	ਧੰਨਾਰ	੨੬੨੪	ਧੰਨਾਰ	੮੮੮੮	ੴ
੩੩੩੩	ਧੰਨਾਰ	੨੬੨੪	ਧੰਨਾਰ	੮੮੮੮	ੴ
੫੫੫੫	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮੮੮੮	ੴ
੮੮੮੮	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	ਕੁਝਾਵ	੮੮੮੮	ੴ

G. Singh

ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਿਆਂ (Deciphered) ੧੩੧੨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਆਰਯਭੱਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਸਤਕ 'ਆਰਯ-ਸਿਧਾਂਤ' ਵਿਚ ਢੰਗ ਤਾਂ ਇਹੋ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਕਾਈ ਦਹਾਈ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਉਲਟ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਅੰਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ੧, ੫੮, ੯੯੯ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—'ਕਲਧਜ ਝੁਝਿਲਾ'। ਇਸ ਲਡੜ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰਕਮ ਯਾਦ ਰਖਣ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਬੇਮਾਅਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਲਾ ਹੈ।

ਗੰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਰਕਮਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਰੇਮਨ ਤ੍ਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਰ, ਦਸ, ਬੀਸ ਤੇ ਸੌ ਵਾਸਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੁਕੱਰਰ ਸਨ। ਸੌ ੯੯੯ ਤਕ ਦੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨ ਵਰਗੀਗਾ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਉਪਰਲੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਸ ਖਾਸ ਲਡੜਾਂ ਦਾ ਵਰਤਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਮਤ ਸੰਨ ਨੂੰ ਅੰਕਪਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸਬੱਬ ਅੰਕਪਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਕੋਰੇ ਵਰਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਕਲ ਕਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸੀ।

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸਾਮੁਲੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਨਕਸ਼ਾ ਨੰ: ੧੧।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਛੇ' ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਲਡੜ ਹੈ 'ਬਟ' ਜਾਂ 'ਘੜ' ਪਰ ਹਿੰਦਸਾ ਜਾਂ ਅੰਕ ਬ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਡੜ 'ਛਾ' ਤੋਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਠ' ਦਾ ਹਿੰਦਸਾ 'ਅਸ਼ਟ' ਦੇ 'ਅ' ਜਾਂ 'ਆਠ' ਦੇ 'ਆ' ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਛੇਕੜਲੇ ਅੱਖਰ 'ਟ' ਤੋਂ ਜੋ ਸੁਖੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸੀ।

ਨੌ ਲਈ ਹਿੰਦਸਾ ਦੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੈ 'ਦ' ਅਤੇ 'ਨ'। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 'ਣ' ਅਤੇ 'ਨ' ਤੋਂ ਲਈ ਹਨ। 'ਣ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਖਾਸ ਜਗ੍ਹਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਵਾਲੇ 'ਨ' (ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਨਾਸਿਕ) ਲਿਖਣਗੇ ਉਥੇ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਣ' (ਤਾਲੂ ਦਾ ਅਨੁਨਾਸਿਕ) ਵਰਤਿਆ ਜਾਏਗਾ।

ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਨੌਂ ਦਾ ਹਿੰਦਸਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਵਿਚ 'ਨ' ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਰਤਕੇ 'ਝ' ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮਝੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਮੁਕਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀਜ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਇਹ ਹਿੰਦਸਾ ਕੋਈ ਦਰਜਨ ਕੁ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ' ਤੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਅੱਖਰ

੯੨੩੮੯੮੮੮ (= ਏ, ਦ, ਰ, ਚ, ਛ or ਥ, ਸ, ਟ, ਣ, ਨ)

ਪੁਰਾਤਨ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਹਨ।

*ਬਿੰਦੀ ਜੋ ਸੁਨਜ ਦੇ ਬਾਂ ਤੇ ਪਾਂਥੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਸਿਫ਼ਰ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਰੂਹਾਂ ਅਰਥ ਕੀ ਹਨ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ 'ਸੁਨਜ' ਨਾਮ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚਿੰਨ ਇਕ ਖਾਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਅਰਥਾਤ 'ਖਾਲੀ ਬਾਂ' ਦਸਣ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਹੈ, ਅਰਬੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ।

੧੯.

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ।

‘ਸਾਰਦਾ’ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ, ਅਤੇ ‘ਟਾਕਰੀ’ ਹਿਮਾਂਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ । ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਆਰੀਆ ਸੱਭਜਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ,—ਵੇਦ ਬਣੇ ਤਾਂ ਏਥੇ, ਸੁਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਏਥੇ, ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ ਏਥੇ, ਕੁਰੂਛੇਤਰ ਦਾ ਪਾਵਨ ਦੇਸ਼ ਏਥੇ—ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਵੇਖੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਪੁਰ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਏਥੇ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ । ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਏਥੇ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇ ਸੀ ਤਾਂ ਓਹ ਕੀ ਸੀ ? ਓਹ ਲਿਪੀ ‘ਦੇਵਨਾਗਰੀ’ ਨਹੀਂ ਸੀ, ‘ਸਾਰਦਾ’ ਨਹੀਂ ਸੀ, ‘ਟਾਕਰੀ’ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ ?

‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪੰਡਤ ਰੌਰੀ ਸੰਕਰ* ਜੀ ਓੜਾ, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ, ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀ-ਮਾਲਾ’, ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

“ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ’ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਅੱਖੁਰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸੇ ਮਿਲਤੇ ਹੈਂ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਬਹੁਧਾ ਮਹਾਜਨੀ ਲਿਪੀ ਹੀ ਵਜਵਹਾਰ ਮੇਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਥੀ, ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਨਾਗਰੀ ਸੇ ਮਿਲਤੀ ਹੁਈ ਏਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਲਿਖੇ ਜਾਤੇ ਥੇ । ਮਹਾਜਨੀ ਲਿਪੀ ਅਪੂਰਨ ਹੋਣੇ ਸੇ ਉਸ ਮੇਂ ਲਿਖਾ ਹੁਆ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾ ਜਾ ਸਕਤਾ, ਇਸ ਲੀਏ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੇ ਲੀਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੀ ਲਿਪੀ ਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਬਨਾਈ । ਇਸੀ ਲੀਏ ਇਸ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ।”

*ਪੰਡਤ ਜੀ ਨਵੀਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਤਾਰੀਖੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਭੁਲਾਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੀ ਪੇਕੀ ਕੁਲ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਤੇ ਜਨਮਭੂਮੀ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਹਾਲ ਲੱਭ ਕੇ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਪਰ ਨਵੀਂ ਰੈਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ਆਦਿ ।

ਪੰਡਤ ਜੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਖੋਜੀ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ, ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਸਜਣ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ ਨੇ (ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਤਰੱਦਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਭੋਲ ਹੀ ਚਲ ਪਈ ਇਕ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਗੱਲ ਨੂੰ, ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੇ ਦੇ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਜੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਨਾਗਰੀ ਸੇ ਮਿਲਤੀ ਹੂਈ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਮੈਂ ਲਿਖੇ ਜਾਤੇ ਥੇ,” ਅੰਤ ਕਿ ਇਨ੍ਹੀਂ “ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕੋਂ ਕੀ ਲਿਪੀ ਸੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਬਨਾਈ ਗਈ”। ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ‘ਸਾਰਦਾ’ ਤੇ ਟਾਕਰੀ’ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਨੇ ਅੱਡ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦਾ ਲੇਖ ਵੀ, ਜੋ ਅਸਾਂ ਉਪਰ ਉਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਭਾਟੀਯ ਅਰਥਾਤ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਤ੍ਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਪੀ ‘ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ’ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਮਾਲਵ’ ਜਾਂ ਉਜੈਨੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਨਾਗਰ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਨਾਂ ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਓਹ ਲਿਪੀ ਅੱਜ ਕਲੁਂ ਦੀ ‘ਨਾਗਰੀ’ ਜਾਂ ‘ਦੇਵਨਾਗਰ’ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ, ਅੱਜ ਕਲੁਂ ਦੀ ‘ਦੇਵਨਾਗਰੀ’ ਦੀ ਨਿਸਥਤ, ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਂਗੜੇ ਦੂਨ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਮਿਲਦੇ ਵੇਖਕੇ ਇਸ ਬਾਤ ਪੁਰ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਵੀਂ ਬਣਾਈ ਲਿਪੀ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਰੱਲ ਦੇ ਮੰਨ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬੀ ਲਿਪੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਪੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਲਿਪੀਆਂ ‘ਸਿਧ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ’ (ਹੁਣ ਸਾਰਦਾ) ਤੇ ‘ਟਾਕਰੀ’ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ੧੩੫.

ਨੁਕਰ ਵਿਚ, ਉਤਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਲਿਪੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦੀ ਸੀ।

ਰਿਹਾ ਨਾਮ ਦਾ ਸਵਾਲ। 'ਪੰਜਾਬ' ਨਾਮ ਇਸ ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ੧੫੮੦ ਈ: ਦੇ ਛੀਬ ਦਾ, ਜਾਂ ਸੰਮਤ ੧੬੪੦ ਬਿ: ਦੇ ਦੁਆਲੇ। ਸੋ ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ' ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ; ਅਤੇ ਨਾ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾਮ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੈ ਹੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪੁਰਾਣਾ ਦਸਤੁਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਕਲੁਝੀ ਕੁਝ ਨਾਂ 'ਬਜਵਾਤ', 'ਖੁਖਰਾਨ', 'ਵਿਰਕਾਇਤ' ਆਦਿ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਭਾਟੀਯ' ਸੀ। ਅਲ-ਬੇਰੂਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੋਖੇ ਇਲਾਕੇ ਉਪਰ ਫੈਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਸੀ। ਉਹੋ ਨਾਂ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਂ ਚਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਬਣਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਕੁਰ ਟੁਰੀ, ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲਕੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਹਾਲੀ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਆਰ. ਡਬਲਯੂ. ਲਾਇਟਨਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਇਸ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਾਬਤ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ "History of Indigenous Education in the Punjab" ਦੇ ਸਫੇ ੩੧-੩੨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

"Gurmukhi, however, is not a name for a mere character, as is supposed both by the native, including now even the Sikhs themselves, and by Europeans. Etymologically and historically, it is the name of the language, which flowed from the mouth of the Guru Nanak, and although his sayings were committed subsequently to writing by Arjan, the characters though not the name, existed before Nanak. For example at Athur, in the Ludhiana

district, there is a mausoleum, so Sirdar Atar Singh, the Chief of Bhadaur tells me on which there is an inscription dated 50 years before the advent of Guru Nanak, written in characters which are evidently the same as the present Gurmukhi, though the difference between these and the earlier Sikh writings and between these writings and the present Gurmukhi is somewhat greater.”*

ਜਿਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਮਤ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ੧੪੭੬ (ਸੰਨ ਈਸਵੀ ੧੪੯੬) ਦੇ ਕ੍ਰੀਬ ਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸੱਯਦ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅਨੂਰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ, ਸ਼ਾਇਦ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅਪੜਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਸੌੜ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਬਾਹਰਲੀ ਬਸਤੀ (Suburb) ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਵਿਚ ਰਾਇਲ ਏਸ਼ੀਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਬੰਗਾਲ, ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਇਕ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੫੩੨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਥੇ ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਰੌਜ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਛੇ ਸਤ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਈ: ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਲੇਖ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬੰਦੇਬਸਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

“The following is an account taken from a Hindit paper by the late Sir Atar Singh, K.C.I.E. Chief of Bhadaur of $\frac{1}{2}$ M. Athur, a village which lies a little north of Bhadaur, and 8 Cos South of Jagraon (R.A.S. Bengal 187 proceedings):—

“In old times, Athur was inhabited by

*The word ‘Gurmukh’ or Guru-mukh’ is an antonym of ‘Man-mukh’, and both are much older than Guru Nanak; they stand for the terms ‘authoritarian’ and ‘rationalist’.

$\frac{1}{2}$ B = ਮੌਜ਼ੂਦ or village

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ੧੩੭.

Rajputs of the Pramara clan. Many of the inhabitants were killed when the Mohammedans invaded the district, and many emigrated. Among the fugitives were also several families of Brahmans, and hence, it is certain that certain clans, as for example the Kaligotra Brahmans of the hills of Chintpurni, look upon Athur as their original domicile." The Sirdar then mentions several legends of Rai Firoz under whom Athur flourished. His tomb still exists, and in one of its inscriptions* the year 1532 Samvat is legible. The old tank called Raniyana near Athur is frequented by numerous pilgrims. People say that the ancient name of the place is Ahi-chhatta, and that its ruler Raja Budhmati, composed a work in Prakrit entitled 'Dharwa-Katha,' which is still used by the Puja tribe (an ascetic sect of Jains) in the district. In the 15th chapter of this book it is mentioned that a former prince of the city, named Kanak Ketu, reigned at the time of Mahavira Swami, the 24th incarnation of Budha. Under him Bhadaur and the adjoining village were the suburbs of Arur.†"

ਉਪਰਲੇ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਦਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਓਥੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁਣ ਵੀ ਪੁਵਾਰ ਕੁਲ ਦੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੁਤ ਹੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੁਤਾਂ ਦਾ ਹੈ। 'ਅਹੀਛੜ੍ਹ' ਨਾਂ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਗ, ਤਕਸ਼ ਜਾਂ ਤੱਕਾ ਜਾਂ ਟੱਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਨਾਮ (ਚੌਧਰੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤਕਸ਼) ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਬੀਸਾਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰ 'ਮਹਾਂਵੀਰ' ਛੇਵੰਂ ਸਦੀ ਪੂਰਵ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ, ਭਗਵਾਨ ਬੁਧ ਤੋਂ ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡੇ ਸੀ। ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਏਥੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਜੈਨੀ "ਪੂਜਾ" ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਵ ਵਧੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ 'ਬੁਧ-ਮਤੀ' ਦੀ

*ਮਤਲਬ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਹੈ, ਓਥੇ ਕੋਈ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਨਹੀਂ।

†ਗਲਤੀ ਨਾਲ 'ਅਨੂਰ' ਨੂੰ 'ਅਰੂਰ' ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ 'ਧਰਮ ਕਬਾ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਜੇਕਰ ਜੈਨੀਆਂ* ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂਗੇ ਕਿ ਓਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਜਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ 'ਅਲ-ਬੈਰੂਨੀ' ਦੀ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਚਾਰ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਜਾ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ 'ਦੇਵਜਾਰੀਤ' ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਸਕੀਏ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਦੋ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਠੂਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਅਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਕਹੋ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਗੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਆਨ ਸਤਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਆਸ ਤਾਂ ਘਟ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ-ਅਜ਼ਮਾਈ ਲਈ ਅਠੂਰ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਸੰਬਰ ੧੯੩੮ ਵਿਚ, ਤੇ ਫੇਰ ਤਿਆਰ ਹੋਕੇ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੦ ਵਿਚ। ਕੈਮਰਾ ਲਿਆ, ਟ੍ਰੈਸਿੰਗ ਪੇਪਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਸੁਪ੍ਰਿਨਟੈਂਡੈਂਟ, ਅਰਕਜ਼ੋਜੀਕਲ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਚਿਕਨੀ ਤੇਲ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਲਈ, ਅਤੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇਕ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਸਾਬੀ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖੂਹ ਵਿਚ ਲਗਾ ਸਿਲਾ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਫੋਕਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਥਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਐਡੀਆਂ ਮਧਮ ਸਨ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਫੋਟੋ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਸੱਭ ਦਾ ਟ੍ਰੈਸਿੰਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਿਖਤਾਂ ਧੂੜ ਤੇ ਮੀਹੰ ਪੈ ਕੇ ਦੱਬੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੋਚਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਓਥੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੇਮੁਰਾਦ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਚੰਗੀ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈ ਇਕ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਨਕਲ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਓਹ ਦੋ ਨਵਿਸ਼ਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਰਦਾਰ ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਲਾਈਟਨਰ ਅਤੇ ਰਾਇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਸੰਮਤ ੧੪੧੬ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੫੩੨ ਦੇ, ਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਸੱਤ ਕੁ ਸੰਮਤ, ੧੫੨੭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੬੪੪ ਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇ, ਮੈਂ ਨਕਲ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂ ਟ੍ਰੈਸ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਲਗੀ ਪਲੇਟ ਨੰ: ੧੮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਸੰਮਤ ੧੫੨੭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ

*ਜੇ 'ਧਰਮਕਬਾ' ਹਾਲੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਣ। ਸ਼ਾਇਦ ਡਾਕਟਰ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਜੈਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕੱਢ ਸਕਣ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ੧੩੯.

PLATE XIV

Guru Gobind Singh's letter to
Dacca Sangat, asking for a
first class war-elephant

ਕੌਰੀ ਜ਼ਫ਼ਰ

ਬ੍ਰਾਹਮਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਾਡੀ ਸੰਗਤ ਸਾਡੀ
ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ
ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ
ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਸੁਖ ਜ਼ਿਵੇਂ ਸਾਡੀ

ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਮਤ ੧੫੪੭ (= ਸੰਨ ੧੪੯੦); ਸੰਮਤ ੧੫੫੮ (= ਸੰਨ ੧੫੯੨); ਸੰਮਤ ੧੫੬੮ (ਸੰਨ ੧੫੦੧); ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੫੭੩ (= ਸੰਨ ੧੫੧੬) ਸੱਭਾ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਤੇ ਸੰਮਤ ੧੫੭੬ (= ਸੰਨ ੧੫੧੬) ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਦੀ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਢਾਈ ਵਰੇ ਮੌਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਨਵਿਸ਼ਤਾ ਸੰਮਤ ੧੬੪੪ ਦਾ ਅਸੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਬੜਨ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਚਾਰ ਵਰੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਉਸ ਵੇਲੇ (ਸੰਨ ੧੫੮੭) ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦਿਤੇ ਨਵਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ।

ਨਵਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤਿਆਂ ਸੰਮਤ ੧੪੭੬ ਤੇ ੧੫੩੨ ਦੇ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਓਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ, ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਇਹ ਸੱਤ ਬਹੁਤੇਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਥਾਂ ਅਰਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਬਾਈ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਥਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ :

نوشته بماند شبانہ و روز

ਇਕ ਦਸਖਤ ਸੰਨ ੧੩੧੨ ਹਿਜਰੀ ਦਾ ਵੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਨੇ ਬਣਾਕੇ ਜੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਖਰ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸੰਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਠੀਕ ਸੈਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਦਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਨੂਰ (ਜਾਂ ਹਠੂਰ ਸ਼ਰੀਫ) ਮੰਝ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੰਝ ਰਾਜਪੂਤ ਭੱਟੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਥੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਰਾਏ ਅਸਦੁੱਲਾ ਖਾਂ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਅਨੂਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ, ਮੀਆਂ ਹੁਸੈਨ ਬਖਸ਼, ਤੋਂ ਜੋ ਅੱਛਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਏ ਅਸਦੁੱਲਹ ਖਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੌਰਿਸੇ-ਆਹਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸੁਰੂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਨੂਰ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ ੧੪੧.

ਆਇਆ। ਉਸਦੀ ਐਲਾਦ ਵਿਚ ਰਾਏ ਦੱਲਾ* (ਰਾਏ ਦਲਪਤ) ਹੋਇਆ। ਇਸ ਰਾਏ ਤਕ ਇਹ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਰਾਏ ਦਲਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਰਾਏ ਕਮਾਲੁ ਦੀਨ, ਅਤੇ ਰਾਏ ਕਮਾਲੁ ਦੀਨ ਦਾ ਬੇਟਾ ਰਾਇ ਪਰੋਜ (ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼) ਸੀ। ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼, ਰਾਏ ਕਲਾਂ ਤੇ ਰਾਏ ਸਾਰੰਗ ਸਾਰੇ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਇਕ ਵਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਾਏ ਸਾਰੰਗ ਖਾਂ ਨੇ ਸੱਯਦ ਖਿੜਰ ਖਾਂ ਤੋਂ ਦੀਪਾਲ ਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਇਕ 'ਧੁਨੀ' ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :—‘ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਮੌਜਦੀਂ ਕੀ ਧੁਨੀ ਗਾਵਨਾ।’ ਓਹ ਇਹੋ ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ‘ਵਾਰ’ ਤੋਂ ਇਹ ‘ਧੁਨੀ’ ਗੁਰੂ ਹਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾੜੀ ਸੀ। ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਬੜਾ ਜਾਬਰ ਤੇ ਤਕੜਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਅਠੂਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦਰਗਾਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਮਕਬਰਾ ਦੋ ਮਨਜ਼ਲਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਤੇ ਵੱਡਾ ਗੁੰਬਦ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਪਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਗਿਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ (ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਨੇ ਗਿਰਾਇਆ ਸੀ।)

ਰਾਏ ਦੱਲਾ ਦੀ ਭੈਣ 'ਬੀਬੀ ਦੱਲੀ' ਸੀ। ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੜਾ ਚੌੜਾ ਖੂਹ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ 'ਬੀਬੀ ਦੱਲੀ' ਨੇ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਣ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਥਰ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੁਝ ਕੁਤਬੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਪੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪੱਥਰ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਾਕੇ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਜੋ ਉਪਰ ਵਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਛਾਪ ਮੈਂ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੇ ਅਰਬੀ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਇਬਾਰਤ ਵਿਚ ਖੂਹ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਸੰਨ ਹਿਜਰੀ ੧੦੪੦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੦੪੦ ਹਿਜਰੀ, ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ ਈਸਵੀ ੧੬੩੦-੩੧ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਪਲੈਨ ਸਾਮੁੱਲੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੰਧਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰ ਚੰਕਿ ਭਾਰਾ ਗੁੰਬਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਗਜ਼ ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਦੱਖਣ ਵਲ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਹਰਾਬਦਾਰ ਦਰ ਹੈ, ਉੱਤਰ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਪੌੜੀਆਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਨ, ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਡਿਗ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਦਸਤਖਤ ਜੋ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸਨ ਮਲਬੇ ਹੇਠਾਂ ਦਬ

*'ਦੂਲ ਰਾਏ' ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਗਏ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਕਿਬਲਾ-ਰੂ ਮਹਿਰਾਬ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾਲਾਨ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾਲਾਨ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਅੌਰਤਾਂ 'ਰਾਣੀਆਂ' ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਨ। ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਚੌਰਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ (ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਏ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਦੀ) ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਲਿਖਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਰਾਂ ਵਿਚ, ਪੌੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਮਹਿਰਾਬ ਤੇ ਦਾਲਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਲਿਖਤਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਜੋ ਲੋਕੀ ਮਕਬਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤੇ ਸੰਮਤ ਲਿਖ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੋਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਕੁਝ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭੇਡ ਚਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੇਣ ਕਰਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਖਤਰੀਆਂ (ਮਦਰਾ* ਜਾਤੀ ਦੇ) ਵਰਗੀਓ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਕ ਬਿਰਧ ਬੁਹਮਣ, ਲਛਮਣ ਦਾਸ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖਤਾਂ ਜਾਂ ਦਸਖਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਭਟਛਰੀ' ਜਾਂ 'ਬਟਖਰੀ' ਸੰਦਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਏਹੋ ਅੱਖਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵਹੀਆਂ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪੰਡਤ ਲਛਮਨ ਦਾਸ ਦਾ ਚਾਚਾ, ਪੰਡਤ ਸੁੰਦਰ ਰਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਡਤ ਸੁੰਦਰ ਰਾਮ ਦਾ ਪਤਾ ਕਨਖਲੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਚਲਿਆ, ਹੁਣ

*ਰਾਮ ਦੇ ਬਨਬਾਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੰਡੋਂ, ਜਦ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਗੁਮ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਦ ਭਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕਿਓਂ ਬੁਲਾਣ ਲਈ ਦੂਤ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਵੂਡਾਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਤੇ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਠੂਰ ਕੇਕਇਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਿਛੋਂ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ 'ਮਦਰਾ' ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ 'ਮਦਰ ਦੇਸ' ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੋਂਦੇ ਹਨ: 'ਮਦਰ ਦੇਸ ਹਮ ਕੋ ਲੇ ਆਏ'। 'ਮਦਰਾ' ਲੋਕ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਭਾਈ ਸਾਲੋਂ ਦੇ ਟੋਭੇ ਕੋਲ ਇਕ ਕੂੰਜਾ 'ਮਦਰਾ' ਭੀ ਹੈ। ਇਕ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਕੌਮ 'ਕੀਕਨਾਂ' ਦੀ ਭੀ ਹੈ, 'ਜਲਾਲ ਪੁਰ ਕੀਕਨਾਂ' ਆਦਿ ਵਿਚ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇੱਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਪੀ । ੧੪੩.

PLATE XL

Guru Tegh Bahadur's letter to the
Sangat at Patna, from 45 Camp,
when on his way to Decca, via
Raja Subal Singh Sisodia

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਲੇਖ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।
ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ
ਚੁਣੌਤੀਵਾਲੇ ਹੋਰੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਆਏ ਹੋਰੇ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਆਏ ਹੋਰੇ ਹਨ।
ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਆਏ ਹੋਰੇ ਹਨ।

ਤਕ ਮਰ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

‘ਭਟਛਰੀ’ ਉਹਨਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ‘ਮੁਕਾਮੀ’ ਨਾਂ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗਲ ਦੀ ਖਬਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਮਿਲੀ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਖੂਰ ਪਟ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਦ ਹੇਠਾਂ ਵੀਹ ਪੰਥੀ ਹੱਥ ਜਾਕੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਲਿੰਗ ਮਿਲੇ ਜੋ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਜਾਂ (Ithyphallic) ਸਨ । ਲਿੰਗ ਡੇਢ ਕੁ ਹੱਥ ਲੰਬੇ ਸਨ (ਵੇਖੋ ਉਪਰ ਸਫੇ ੧੫ ਉਪਰ ਫੁਟ ਨੋਟ) ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਾਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ

ਇਸ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ 'ਨਾਗਰੀ' ਜਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੇਖ ਜਾਂ ਕਤਥਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ । ਆਰਕਜੋਲੋਜੀਕਲ ਸਰਵੇ ਦੀਆਂ ਰੀਪੋਰਟਾਂ ਵੀ, ਜੈਨਰਲ ਕਨਿੱਘਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਹੁਣ ਤਕ, ਫੋਲ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗੈਜ਼ੇਟੀਅਰ ਵੀ ਦੇਖੇ ਹਨ । ਕਟਾਸ ਰਾਜ ਤੇ ਜੋਗੀ ਟਿੱਲੇ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਟਾਵੇਂ ਲੇਖ 'ਸਾਰਦਾ' ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰੁ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਲਟਰੋਂ ਜ ਜਾਂ ਲੂਨਮਿਆਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਮਹਿਲ ਦੇ ਖੰਡਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇੱਟਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਖਾਸ ਬਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪਬਨ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਹਰਫ ਏਹਨਾਂ ਉਪਰ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਇਹ ਅੱਖਰ 'ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਦੇ', ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਦੇ, ਪਹਿਲੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਹਨ । ਪਲੇਟ ਨੰ: ੨੦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਇੱਟਾਂ ਪੁਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਖਿਲ ੧ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਬਾਬਤ ਇਕ ਨੋਟ, ਆਰਕਜੋਲੋਜੀਕਲ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਕੇ, ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ 'ਉੱਚ' ਪੁਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ, ਪਰ ਓਹ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਪਾਕ ਅਸਥਾਨ ਬਣੇ ਹਨ । ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸਜਦਾਂ ਮਕਬਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖ ਕਿਉਂ ਹੋਣ ਲਗੇ । 'ਉੱਚ' ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਪਲੇਟ ਨੰ: ੧੫ ਵਿਚ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ । ਇਹ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਡਰਕ ਨਹੀਂ ।

ਫਾ-ਸੀਨ (Fa Hsien) ਚੀਨੀ ਬੈਧ ਯਾਤਰੀ ਵਖਤ ਝਾਗਦਾ ਸੰਨ

੪੦੧ ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ, ਜੁ ਬੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਲੈ ਜਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਮੱਧ-ਈਸ਼ਵੀਆ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇਖੇ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਨ, ਤੇ ਭਿੜ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਡਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਜ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਅਗੇ ਮੱਧ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਢੂਡਣ ਤੇ ਵੀ, ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ ਮਗਧ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਦੂਜਾ 'ਆਪਣਾ ਘਰ' ਸੀ, ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਹਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭਿੜ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

"Fa-Hsien notes that in Shen-Shen, a central Asian kingdom, with her Buddhist king, Buddhism was studied in the Original Sanskrit. He traversed North-India without succeeding in his quest of books, for there the teaching was transmitted orally. It was not until he reached Central India, that he found what he wanted. There in a monastery of the Mahayana school of thought, he settled down for three years to study Sanskrit and copy out the books."

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਡਤ ਗੋਰੀ ਸੰਕਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਏਬਰੇਰੀ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵੇਖੀ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਤਨੇ ਚਿਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤਕ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਕੀ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਨ? ਜੋਗੀ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਜੋ ਅਪਭ੍ਰੇਸ ਜਾਂ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੂਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ ਦਮ ਘੁਟਕੇ ਵਖਤ ਦੇ ਦਿਨ ਕਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਹਮਲਾ-ਆਵਰਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਬੂਹੇ ਤੇ ਸੀ, ਲੁਟ ਮਾਰ ਸਾੜ ਫੂਕ ਸਦਾ ਲੱਗੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਕ ਪੇਥੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ; ਜੇ ਇਹ ਗਲ ਸੱਚ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਹਿਦ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ,

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਣ ੧੪੭.

ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੁਲ ਦਸ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਪੌਣੀ ਸਦੀ ਤਕ ਦੇ ਕੋਈ ਲੇਖ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕੰਧਾਂ ਆਫਿਦ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਸਨ :—

The cultivation of learning and of thought and fine arts, requires an atmosphere of peace and leisure. Courtly manners and refined arts and crafts grow up only in the cool shadows of luxury and patronage, provided by the royalty and nobility. All these opportunities were denied to the Punjab. Being at the gateway of India, it has always been the arena of fights and factions—a turbulent province, an aggregate of tribal territories, and small factious principalities, annexed now to Kabul and Ghazni, now to Delhi and Agra, left without kings, and with only agents or provincial satraps, whose one business was to rob the people and extract the last seer of grain from them. Foreign blows, and they were not few and far between, always fell on the head of poor Punjabis, whose whole time and attention was occupied either in defending their hearths and homes against the external foes, or internal neighbours, or in tilling the land and fight the soil to eke out a miserable livelihood from it. Architecture in the post-Buddhist age has been of the simplest type. Sculpture and Statuary work has been non-existing. Whatever temples and idols in them were there, have disappeared. Taken all in all the Punjabi has been left an unaesthetic being with a sort of impassive religion and saint-worship, social tolerance, an aptitude for an adaptation to each new influence, simple rustic life and an agglomerate and composite language ever adding to itself from foreign stocks. And these are the traits of character, which find expression in the literature of the country, such as has come down to us.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ

ਅਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮਨ ਚੈਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤਕ ਜੋ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਾਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੀ ਦੀਨੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ, ਮੁਸਲਮਾਣ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ, ਓਹ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਖਪ ਕੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਤਾਂ ਖੁਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਪਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਰਪਨ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਓਹੋ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ, ਓਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕਿ ਓਹ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਰਣਮਾਲੀ ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਸਿਖੀ, ਅਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ 'ਪੱਟੀ' ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੱਡ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹੋ ਵਰਣਮਾਲਾ ਹੀ ਪਿਛੋਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਅਖਵਾਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਓਹ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਈਏ, ਤਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਣੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ ਨੇ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗਦੀ ਪੁਰ ਬੈਠੇ ਦੂਜਾ ਵਰ੍ਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਣਾਈ, ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ? ਕਿਉਂ ਜੁ ਝਟ ਹੀ ਬਾਅਦ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ (copyists, scribes), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੂੜਾ

ਪਾਂਧਾ ਆਦਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਸਨ, ਆ ਮੌਜੂਦ ਹੋਏ। ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਸੱਭਾ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰ ਅਵੱਸ਼ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਦ ਐਸੇ ਅੱਖਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ' ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਗੌਰੀ ਸੰਕਰ ਜੀ, ਅਤੇ ਅਲ-ਬੇਰੂਨ ਵਗੈਰਾ ਦਸਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਬੇਲੋੜੀ ਬਣਾਂਦੇ। ਜਦ ਇਕ ਲਿਪੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਰਵਾਜ ਘਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਜੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਕਿਸੀ ਨੇ ਬਣਾਈ ਮੰਨੀਏ ਵੀ, ਤਦ ਵੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਖੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਫਰਕ ਕੀ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੀ? ਅਤੇ ਇਹ ਫਰਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਆਪੇ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੱਭ ਥਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਖੁਦ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੈ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝਕੇ ਪਾਇਆ ਸੀ? ਅਤੇ ਜੇ ਪਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ? ਅਤੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁ? ਕੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਿਆ? ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਅੰਦਰ ਤਰਤੀਬ ਬਦਲ ਗਈ? ਕੀ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜੇ ਅੱਖਰ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ vestigeal ਅੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ? ਫੇਰ ਜੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਈ, ਤਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ? ਜੇਕਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਕਹੋ, ਤਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸੱਭ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦੇ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ:

ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋ, ਦਰ ਗੋਸ਼ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ ।

ਹੱਕਾ ਕਰੀਮ ਕਬੀਰ ਤੂ, ਬੇ ਐਬ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ॥

ਏਥੇ ਇਕ ਸਿਆਰ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੇ ਵਡੇ ਕਾਢ ਨੂੰ ਤੇ ਐਨੂੰ ਵਾਸਤੇ ਵਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾ ਵੀ ਹੋਣ, ਤਦ ਵੀ ਜੁਆਦ ਪੁੱਛੋ; ਫੇਰ ਤੇ ਅਤੇ ਸੀਨ ਪੁੱਛੋ ਅਤੇ ਇਜ਼ਾਫਤ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਫਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅੱਡ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ

ਹਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਡੜ ਛਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਲ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਦੇਸੀ ਲਡੜ ਵੀ ਬਹੁਤੇਰੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਲਈ ਤਾਂ ਵਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਬੇਲੋੜੇ ਵੀ ਹਨ। 'ਕ' ਅਤੇ 'ਕਿ' ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ, ਲਡੜਾਂ, 'ਮਛਨੀ', 'ਜੰਵ' ਵਕੈਰਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਲੋਕ ਗੁਣਗੁਣਾਂ ਕੇ ਨੱਕ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬੁਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਇਕ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉੱਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗਿੱਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ 'ਪੰਤੀਸ ਅੱਖਰੀ', 'ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ', 'ਪੱਟੀ' ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਦੇਵ ਜੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਾਲ ਵੇਲੇ ਇਹੋ ਹੀ ਡੱਡ ਦੇਂਦੇ। 'ਣ' ਭਾਵੋਂ ਬਹੁਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਪਰ 'ਣ' ਅਤੇ 'ਨ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਇਦੇ ਪੁਰ ਨਹੀਂ ਟੁਟਦੀਆਂ; ਇਸ ਅੱਖਰ ਦੇ ਰਖਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਡੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ੜ' ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਬੇਸ਼ਕ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਗਰੀ, ਸਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਖੁਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਲ' ਤੇ 'ਡ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ, ਤੇ ਕਦੇ 'ਲ' ਤੇ 'ਰ' ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ, ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਖਾਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ 'ਲ' ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ 'ਲ਼' ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ 'ੜ' ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ 'ਡ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰਤਿਖ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਠੀਕ ਠੀਕ ਤੇ ਅਕਲ ਸਮਝ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਗਈ ਵਰਣਮਾਲਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਲਈ ਉਹ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਅੱਡ ਅੱਡ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ; ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਾਂਹ ਹੋਣ; ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ; ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਢਾਲਤੂ ਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਨਾ ਹੋਣ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਰਣਮਾਲਾ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਨਾਕਸ ਹੈ, ਸੋ ਹੁਣ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ੪੨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਸਾਇੰਸ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ।

'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਰਣਮਾਲਾ ਇਸ ਕਸਵਟੀ ਪੁਰੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ।

ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ, ਕਿ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਅਦਲ ਬਦਲ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਤਿੰਨ ਸੂਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ 'ਸ' ਤੇ 'ਹ' ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ, ਨਾਗਰੀ ਵਾਂਗ 'ਅ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਓ' ਹੈ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਤਰਤੀਬ 'ਮਹਾਜਨੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਮਲਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢ ਵਿਚ 'ਓ' ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਪਹਿਲੇ ਸੰਘ ਦਾ ਸਵਰ 'ਅ', ਛੇਰ ਤਾਲੂ ਦਾ 'ਇ', ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਠਾਂ ਦਾ 'ਤੁ', ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਪੁਰਾਣੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ' ਦੇ ਕੋਈ ਲੇਖ ਨਾਂਹ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ, ਤਦ ਵੀ ਅਸੀਂ, ਪਾਸ ਪੜੋਸ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਗਰੀ, ਟਾਕਰੀ, ਸਾਰਦਾ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਓਹ 'ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਲਿਪੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਤਾਰਾ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਦੇ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।

ਸਰਦਾਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸੀ. ਐਸ. ਆਈ ਨੇ ੨੯ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੯੧੬ ਨੂੰ Indian Section of the Bengal Society of Arts ਦੇ ਸਾਮ੍ਰਾਂ ਸਿਖ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਲੇਖ ਪੜਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ :—

"The religion owed to Guru Angad the invention of the Gurmukhi character."

ਲਾਲਾ ਸ਼ਿਵ ਦਯਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸੇਠ ਐਮ. ਏ., ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਆਫ਼ ਸਕੂਲਜ਼ ਨੇ ੩੧ ਜੁਲਾਈ ੧੯੧੬ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਟ੍ਰਿਬੀਊਨ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਇਸ ਦਾ ਅਵੇਦੀ ਦੀ ਤਰਦੀਦ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਹੋਰ ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਦਲੀਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਰਦਵਾਰ, ਗਿਆ, ਕਾਂਗੜਾ ਦੂਨ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਅਮਰ ਨਾਥ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਲੰਡਿਆਂ ਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੇਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਹਨ।

ਇਕ 'ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ' ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਯਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ

ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੇਤੂਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਜੋ ਭਾਟੀਯ ਦੇਸ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ 'ਸਿਧ-ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ' ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਜਾਂ ਉਜੈਨ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ 'ਨਾਗਰੀ' ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦਸਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਲਿਪੀ ਰਾਏ ਫੀਰੋਜ਼ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਓਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਅਸੀਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ, ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਤਕ, ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੁਤਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਭਟਫ਼ਰੀ' ਜਾਂ 'ਬਟਖਰੀ' ਚਲਾ ਆਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਂ ਉੜਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਡਾ ਉੱਤਰੀ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉੱਚੀ ਅੱਖਰ' ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂ 'ਉੱਚੀ ਹਿੰਦਰੀ' ਜਾਂ 'ਉੱਚੀ ਅੱਖਰ', ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਜਦ ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ ਬੁਖਾਰੀ ਏਥੇ ਆਇਆ, ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਗੌਰੀ ਸੰਕਰ ਜੀ ਨੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਂ ਮਲੂਮ ਨਾਂਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, 'ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਰਧ-ਨਾਗਰੀ' ਸੀ, ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨੂੰ ਭਾਟੀਯ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕ 'ਭਟਫ਼ਰੀ' ਸਦਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਂ ਫ੍ਰੀਬ ਫ੍ਰੀਬ ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਚਲਦਾ ਆਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਸੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ' ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਅਗੇ ਚਲਕੇ ਦਸਾਂਗੇ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਸਵਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਸ਼', 'ਥ' ਅਤੇ 'ਛੁ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ; ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੀ ਸਨ? ਅਤੇ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਵਿਚੋਂ ਕਿਥੇ ਰਾਏ? ਜਾਚਣ ਨਾਲ ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸਾਰਦਾ' ਜਾਂ 'ਟਾਕਰੀ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਮਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ 'ਸਾਰਦਾ' ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਭੇਦ ਵੀ ਕੁਝ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਰਦਾ' ਵਿਚ 'ਸ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੇ 'ਸ' ਅਤੇ 'ਸ' ਦੇ ਲਈ 'ਮ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਵੀ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਥ' ਦੇ ਲਈ ਸਾਰਦਾ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਖ' ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਖ' ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ; ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ 'ਥ' ਦਾ

ਉਚਾਰ ਸਦਾ 'ਖ' ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਝੁਬੇ' ਨੂੰ 'ਰਿਖੀ' ਪੜ੍ਹਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਥ' ਅਰ 'ਥ' ਦਾ ਕੰਮ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਇਦ 'ਸ' ਅਰ 'ਖ' ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਪਾਕੇ ਤੇ 'ਸ' ਅਰ 'ਖ' ਬਣਾਕੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਹਿਚਾਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ (Diacritical mark) ਦੇ ਕੇ, ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰ ਇਹੋ ਹਾਲ 'ਝੁ' ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; 'ਅ' ਦੇ ਹੇਠਾਂ 'ਰ' ਦੀ ਟੰਗ ਲਗਾਕੇ ਇਸ ਸੂਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੋ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਬਾਕੀ ਸੱਭ ਸੂਰ ਲਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਤਰ ਤਾਂ ਕੋਈ 'ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਣਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਕਿਵੇਂ ਟੁਰੀ ?

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾਣ ਵੇਲੇ, ਜਾਂ ਪੱਟੀ ਲਿਖਾਣ ਸਮੇਂ, ਪਾਂਧੇ ਤੇ ਭਾਈ ਇੱਕ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿਖ ਮਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਾਕ ਜੋੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਸ ਨੂੰ, ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਖੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਇਕ 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਲਿੱਖਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ ਸਫ਼ਾ ੩੪ History of Indigenous Education in the Punjab):—

"Guru Angad, like Professor Huxley, did not consider it beneath his dignity to write primers for children, and he accordingly composed a number of mottos and moral maxims which accompany the letters of the Alphabet, e.g.

ਦਾਦੈ—ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਉ ਕਿਸੈ, ਦੋਸ ਕਰਮਾ ਆਪਣਿਆ ॥
 ਜਜੈ—ਜਾਨੁ ਮੰਗਤ ਜਨੁ ਜਾਚੈ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਭੀਖ ਭਵਿਆ ॥
 ਝੜੈ—ਝੜਿ ਮਰਹੁ ਕਿਆ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜੋ ਕਿਛੁ ਦੇਣਾ ਸੁ ਦੇ ਤਹਿਆ ॥
 ਸਸੈ—ਸੌਇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਜਿਨਿ ਸਾਜੀ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ਭਇਆ ॥
 (ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧ ਪਟੀ)

ਦਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ 'ਕਰੀਮਾ' ਲਿੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ :

ਕਰੀਮਾ ! ਬ-ਬਖਸ਼ਾਏ ਬਰ ਹਾਲੇ ਮਾ ।

ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੇ ਨੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਾਣ ਲਈ 'ਵਾਹਿਦ ਬਾਰੀ' ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਹਿਲਾ ਮਿਸਰਾ ਹੈ :—

'ਵਾਹਿਦ ਬਾਰੀ, ਇੱਕੋ ਸਾਂਈ'

ਪਾਂਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਓਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰ ਲਏ ਗਏ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਣਾਣ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਕਿਵੇਂ ਟੁਰੀ ੧੫੫.

ਤੇ ਕੁਝ ਆਪੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਛਾਰਸੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੋ ਫਿਕਰੇ ਜੋੜ ਲਏ :—

ਅਲਫ-ਅੱਲਹ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ, ਅੱਲਹ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਥੀ ਰਸੂਲ ਹੈ, ਜੀ।

ਬੇ-ਬੈਠ ਤੂੰ ਕੁੰਜ ਗੋਸ਼ੇ, ਕਰ ਯਾਦ ਉਸ ਰੱਬ ਤਾਂਈ।

ਅਤੇ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਤੋੜ ਪਿਛੇ ਬੋਧ ਭਿਖੂਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੋ ਟੱਪੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ B—Box; C—Cat; ਓਹ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਸੀ ਹਰਡੀਆਂ,' 'ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀਆਂ,' 'ਬਾਵਨ-ਅੱਖਰੀਆਂ,' ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਪਿਆ।

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ 'ਬਾਲ-ਬੋਧ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਤਦ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਓਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਸਨ ਜਾਂ ਲੰਡੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੱਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਲਾ ਜੇ ਓਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਹੀ ਹੋਣ, ਤਦ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਬਣਾਣ ਜਾਂ ਬੀਜਾਦ ਕਰਨ' ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਹ ਰਿਵਾਇਤ ਚਲਾ ਦੇਣੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਬਣਾਈ,' ਇਕ ਸਹਿਜ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਰਲਕੇ ਏਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪਿਆ ?

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰਚਨਾ 'ਬਾਣੀ ਬਿਹੰਗ' ਨਾਮ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰਕ ਰਚਨਾ (Allegory) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਹੰਗ ਜਾਂ ਪੰਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਹਾ-ਪ੍ਰਲਾਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ 'ਏਕੰ-ਕਾਰ' ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ '੧' 'ਅਲਿਫ਼' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਓਹ 'ਓਂਕਾਰ' ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ,* ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬਿਸ਼ਨ, ਮਹੇਸੂ, ਤਿੰਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਸ਼ਨੁ ਸਮੁੰਦਰ (Chaos) ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਨਾਗ (Infinity) ਦੀ ਸੇਜਾ ਬਣਾਕੇ ਲੇਟਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸੱਤਾ, ਲਛਮੀ, ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਝਸ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਸ਼ਨੁ ਦੀ ਧੁਨੀ ਜਾਂ ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੌਲ ਫੁੱਲ (Spiral, Nebula) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੌਲ ਫੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਗੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ੪੨ ਯੁਗ ਪ੍ਰਯੰਤ ਮਹਾਂ ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਤਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨਾਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ 'ਵ' ਦਾ ਜਾਪ, 'ਵਾ ਵਾ ਵਾ ਵਾ' ਕਹਿਕੇ ਨੌ ਯੁਗ ਪ੍ਰਯੰਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਹਰਿ' ਨਾਮ ਦੇ 'ਹ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਜਾਪ, 'ਹਾ ਹਾ ਹਾ ਹਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਯੁਗ ਤਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੋਂ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਨਾਮ ਦੇ 'ਗ' ਦਾ ਜਾਪ 'ਗਾ, ਗਾ ਗਾ ਗਾ' ਕਰਕੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਯੁਗ ਤਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਛੇਕੜ੍ਹਤੇ 'ਰਾਮ' ਨਾਮ ਦੇ 'ਰ' ਦਾ ਜਾਪ 'ਰ ਰ ਰ ਰ...' ਕਰ ਕੇ ਨੌ ਯੁਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਨੇ ਮਹਾਂ ਤਪ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ 'ਬ੍ਰਹਮਾ' ਤੋਂ ਇਕ 'ਆਂਡਾ' ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ

*ਇਹ ਹਨ 'ਕਿਉਂ' ਦੇ ਅਰਥ।

ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪਿਆ ੧੫੭.

‘ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ’ (ਬ੍ਰਹਮਾ + ਆਂਡ) ਹੈ, ਕਹੋ ਕਿ (Macrocosm) ਜਾਂ Gaseous Spheroid ਬਣਦਾ ਹੈ*। ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਜੋੜ $\infty + ੧੧ + ੧੩ + \infty = ੪੨$ ਦੇਕੇ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਹਰਫ਼ ‘ਵ, ਹ, ਗ, ਰ’ ਗਿਣ ਕੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

‘ਇਹ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹਨ’

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਸੀ ਕਿ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਨਾਮ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਅੱਖਰ, ਵ, ਹ, ਗ, ਰ, ਹਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਜਪਣ-ਯੋਗ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਨੇ ਢੂੰਘੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਉਲਟ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ’ ਨਾਮ ਇਕ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ‘ਬਾਲਬੋਧ’ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਮ ਉਸ ਬਾਲਬੋਧ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਪੈਂਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ’ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ’ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬਣ ਗਏ।

‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਨਾਮ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ, ਅਤੇ ਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰਥੇ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ

*ਇਸ ‘ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ’ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੋਂ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੈ, ਓਹ ਕਿਕੁਰ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥ ਸਮੁੰਦਰ ਮਥਨ’ ਦੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ ਜੋ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ‘ਇਸਤਰੀ’ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇਣਾਂ ਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੂਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੀੜ ਬੱਸ ਚੁਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਹੁਲ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਏਸੇ ਨਾਮ ਦਾ 'ਗੁਰ-ਮੰਤਰ' ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਜਾਪ ਸਿੱਖ ਏਸੇ ਲਫਜ਼ ਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਨੋ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਇਸਮੇ ਆਜ਼ਮ' ਸੀ। ਦਸਮ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਕੇ ਏਸ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਨਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਮ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕਦੋਂ ਪਿਆ? 'ਜੁਗਾਵਲੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੁਰਾਤਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ 'ਜੁਗਾਵਲੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਇਕ 'ਉਦਾਸੀ' ਸਿੱਖ ਝੰਡੇ ਬਾਢੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੁਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਬਾਣੀ ਬਿਹੰਗ' ਵਾਲਾ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਭੁਲ-ਭੁਲੇਖੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ 'ਕਲਜੁਗੀ ਸੰਮਤ' ੪੨੩੫ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੩੦੪੪ ਵਰ੍ਹੇ ਕੱਛਿਆਂ ਸੁਖੈਨ ਹੀ 'ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤ ੧੬੮੧ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਤਾਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ' ਬਣਾਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਆਖੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜੂਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਵੇਲੇ ਟੁਰ ਪਈ ਸੀ।

ਗੁਰ-ਉਪਕਾਰ

ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਜਾਂ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਦਲੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਨਾਮ ਹੀ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ। ਓਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਮਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਜਾਨ ਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ; ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨਾ ਨਿਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਬਲਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਸਲਮਾਣ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹੀ ਕੁਫਰ ਨੂੰ ਉਠਾਣ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਣ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਤਾ, ਹਿੰਦੂ ਕਲਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੀ। ਹਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ, ਚਿਸ਼ਤੀ, ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ, ਕਾਦਰੀ, ਕਲੰਦਰੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਭ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਣ ਬਣਾਣ ਲਈ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਢੰਗ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਣ ਹੋਇਆਂ ਲਈ ਇਲਮ ਅਦਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਫਾਰਸੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸੀ, ਆਮੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਓਹ ਛੁਡਾ ਜਾਂ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਜੋ ਰਿਸਾਲੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਚੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਣ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸ ਫਤਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਾਰਸੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ

ਚਾਰ* ਨਵੇਂ ਹਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਅਰਬੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਓਸੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਜਾਂ 'ਹਰੂਫ਼ ਤਹੱਜ਼ੀ' ਵਿੱਚ ਤਾਲੂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਜੁ ਛੇ ਲਈ, ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਚਸ਼ਮੀ ਹੈ, ਇਹ ਚਾਰ ਹਰਫ਼ ਨਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਲਡੜਾਂ ਲਈ ਵਧਾਏ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਜੋਰੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਓਥੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਗੈਲ ਛੁਡਾ ਨਾ ਸਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ 'ਪੀਰ' ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਮੀਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਣੀ ਨਾਮ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ। 'ਹਿੰਦੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਅਸਲੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਖੁਦ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਕ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਹ 'ਤੋਰਕੀ' (ਮਤਲਬ 'ਤੁਰਕੀ' ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਣੀ, 'ਹਿੰਦੀ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ) ਆਖਦੇ ਸਨ, ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ, 'ਰਤਨਮਾਲਾ', ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਮੀ ਨੁਸ਼ਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਫਾਰਸੀ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ 'ਰਤਨਮਾਲਾ' ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਟੂਕ ਜਾਂ Colophon ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

"ਸੁਧ ਉਤਾਰ ਕੀਤਾ ਰਤਨਮਾਲਾ ਕਾ, ਅੱਖਰੀਂ ਤੋਰਕੀ
ਸੀ, ਭੀ ਅੱਖਰੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਿ ।"

ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਾਲੰਪਰ) ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਨੇ ਦੱਢ ਦ ਸਾਮੂਣੇ ਵਾਲੇ ਸਤੇ ਪੁਰ ਇਹ ਰਤਨਮਾਲਾ 'ਤੋਰਕੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਭੰਭ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇਹ ਲਡੜ ਲਿਖ ਕੇ :

ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ ਮਹਲਾ ੧

بِرَان سُكْلی مُحَمَّد

ਫੇਰ ਡੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਕਾ ਕੋਰਾ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ', ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

* ੴ ਜੂ ਜੂ ਕੁ ਹਰਫ਼ ਵਧਾਏ ਅਤੇ
ਤੁ ਰੁ ਰੁ ਹਿੰਦੀ ਹਰਫ਼ ਵਧਾਏ।

ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਗਰੰਥ 'ਤੌਰਕੀ' ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਪਾਸ ਛੱਡਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵੀ 'ਤੌਰਕੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਇਕ ਸ਼ਬਦ:

'ਯਕ ਅਰਜ਼ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋ...''

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਤੌਰਕੀ ਭਾਵ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਬਾਣੀ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਜ਼ਰਾ ਔਖੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਰ ਜ਼ੋਰ ਤਰੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

"ਖੜੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ ॥
ਸਿਸ਼ਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ ॥"

(ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੧)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹਿੰਦੂ ਤਬਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਤਰੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਇਲਮ ਛੱਡ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ 'ਪੰਡਤਾਂ' ਨੇ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਯਥਾਂ ਨੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਪੁਰ ਧਿਰਕਾਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਸ-ਹਿਤ, ਕੈਮ-ਹਿਤ, ਅਤੇ ਧਰਮ-ਹਿਤ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਲਫਜ਼ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਓਹ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਆਮ ਹਿੰਦਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, 'ਤੌਰਕੀ' ਜਾਂ ਮਲੇਛਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਮਰਨ ਦੇਂਦੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਆਪਣੀ ਹਿੰਦੁਤਵ ਦੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਮ ਪਲ ਕੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਣਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਆਪਣੀ ਹਿੰਦੁਤਵ ਨੂੰ, ਜੋ ਢਾਹ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਵਰਿਉਆਂ ਤੋਂ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਕੇ, ਪੀਰ ਰੁਕਨੁਦੀਨ, ਮੀਆਂ ਮਿੱਠਾ ਆਦਿ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਹੂ, ਬਜੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ,

ਬੁਲ੍ਹਾ ਵਗੈਰਾ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ
ਠੁਠੁਆ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਖਤਰੀ ਬੁਹਮਣ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛਡ ਹੀ ਚੁਕ੍ਕ
ਸੇਨਾ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲਨਾ
ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਦ ਅਜ ਤਕ ਓਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਕੁਰ ਲੁਧਿਆਨੇ
ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਗੈਰਾ ਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਭਟਫਰੀ' ਮਰ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ
ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ
ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ।

੨੫.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਸਤਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਉਣ ਤਕ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਬੱਸੀ ਨੂੰ ਕੁਲ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਾਲੰਪਰ) ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪਲੇਟ ਨੰਬਰ ੨੧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਕਤ ਤਕ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦਸਵੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਅਜ਼ਕਲੁ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਸਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਲੇਟ ਨੰਬਰ ੨੧ (ੳ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਫਰਕ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਠਾਹਰੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੀੜਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੋਥੀਆਂ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਹੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ, ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਆ ਗਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲਿਖਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਰਤੀ ਗਈ, ਉਹੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਡੈਕੜਲੇ ਪਾਦ ਤਕ ਚਲੀ ਆਈ, ਜਦ ਕਿ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਚਲ ਪਏ।

ਟਾਈਪ ਦੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਫੇਰ ਪਿਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਬਾਈਬਲਾਂ ਦਾ ਟਾਈਪ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਚੋਖਾ ਵੱਖਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਟਾਈਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਡਾਢੇ ਸੁੜੇਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਫਰਕ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲਾ ਭੇਖ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇਣ ਦਾ ਕੁਝ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਓਹ ਸਾਡੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੁਰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੀਆਂ।

੧੬੪.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

DEVELOPMENT OF VOWEL-SIGNS

ਸਾਥਾਂ ਤੋਂ ਅਦੀ	ਗੁ. ਝ.	ਕਿ	ਕੀ	ਕੁ	ਕੂ	ਕ੍ਰ	ਕੂ	ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ
ਕਿਲਾਹਾ - 200 B.C.	ਕੁ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ
ਗਿਲਾਹਾ - 150 B.C.	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ								
ਪਕਾਵ - 75 B.C.	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ								
ਨੇਪਾਲ - 75-85 A.D.	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ								
ਨਾਵੀ ਜਾਤੀ ਦਿਕ਼ਸ਼ਾ ਮੰਡ - ਨਾਗਰਚੀ ਸਾਈਨ੍ਟੀ ਏਲ	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ								
ਭਾਰਤੀ ਚਾਰੀਓਂ ਅਤੇ ਅਨੁ ਸਾਂਤ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ।	ਕ੍ਰ - ਕ੍ਰ								

Others

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਸਤਾਹਰਵੀ^੧ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹਉਣ ਤਕ ੧੬੫.

• TABLE XVII.

ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਟੀ	ਈ	ਊ	ਊੰ	ਏ	ਐਲਿਊ
ਮਾਲਾਰ - ੨੦੦੮.੭	੦	ਅ-ਅ	ਅ-ਅ	ਅ.੦	ਅ-ਅ; ਅ-ਅ
ਗਿਰਨਾਹੁ - ੩੩੦੮.੯	ੳ	-	-	-	ੳ-ਈ
ਪੰਜਾਬ - ੫੪੪੮.੮	ਚ	ਚ	ਚ	ਚ	ਚ-ਈ
ਅੰਕੜ - ੧੪੪੮.੮	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ
ਨਾਵੀ ਚਾਈ ਕੱਲ੍ਹੀ -	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ
ਅਗਰਦੂਹ ਅਤੇ ਅਗਰਦੂਹ -	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ
ਸੰਗਰਦੀਵੰਡ ਸੰਗਰਦੀਵੰਡ -	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ	ਈ

* Mandsor inscription
5th century

DEVELOPMENT OF VOWEL-SIGNS

੨੯.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਉਧਾਰ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੀ ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੇਸੀ ਬੋਲੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਓਹ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਸ਼, ਖਫ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸੀਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ; ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਤੇ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਧਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਭਾਸ ਰਹੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋੜ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਇਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਭੀ ਵਰਣਮਾਲਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਜੇਕਰ ਬੋਲੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਬਹੁਤ ਚਿਰੁ ਤਕ ਬਿਨਾਂ ਵਧਾਏ ਘਟਾਏ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਢਾਲ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਖਰ, ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਲਦੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਐਸੇ ਹਨ ਕਿ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਭੁਲੇਖਾ ਘਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਦ-ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲਫ਼ਜ਼ ‘ਅਗ੍ਰੇ’ ਨੂੰ ‘ਅਸ੍ਰੇ’ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤ ਪਤੀ ਨਾਲ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਸੜ ਮਰਨ ਦੀ ਰੀਤ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ੧੪ ਅੱਖਰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ੧੩ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਇਕ ਵਾਰੀ ਚੁੱਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ‘ਲ’ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਕਈ ਵਾਰ ਚੁੱਕਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵਧੀਕ ਜਲਦੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ

ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਸੁਖੈਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਲਫਜ਼ ਕਲਮ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। 'ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ' ਤੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਤੋਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ 'ਮ', 'ਸ' ਤੇ 'ਹ' ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਰਤ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

'ਹਿੰਦੀ' ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਜੋ ਨਾਗਰੀ ਦੇ 'ਘ'; 'ਝ' (ੳ); 'ਫ'; 'ਧ'; 'ਭ' ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਣੇ ਪੈਣਗੇ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਘ, ਝ, ਛ, ਧ, ਤੇ ਭ, ਹੋਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲੇ ਬੁਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ, ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਰਮ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਸ਼, ਷, ਚ, ਝ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਣੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਹੋ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ, 'ਹ', 'ਰ', ਤੇ 'ਯ', ਸੰਯੁਕਤ ਕਰਨ (ligature) ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਗਰੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬੈਕਟ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕ-ਖ (=ਕਖ) ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਇਸ ਕੰਮ ਜੇਗੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਿਗੋਚਰ ਜਾਂ ਆਖੇ ਗੰਢ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਜਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਵੱਖਰੇ ਸਵਰ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਛ, ਵ, ਣ, ਅਨੁਨਾਸਿਕ ਅੱਖਰ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਛੱਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਰੱਖਣੇ ਪੈਣਗੇ।

ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਫ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ:-

خ-ز-ع-ف-د

ਚਿੰਨ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਣਾਣੇ ਪੈਣਗੇ, ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਹਰਫ਼ਾਂ:-

ت-ح-ذ-ص-ض-ط-ظ-ع

ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਣੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੁਟ ਸਕਦੇ। ਇਜ਼ਾਫ਼ਤ ਦੇ

੧੬੮.

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

XVII

Figures were made from Old Gurmukhi characters

ੳ	ੴ	੩	ੳ	ੳ	ਪੰ	ੳ	ਨਮ
੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	ਪ. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ
੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	ਅਕ
੨	੯	੮	੮	੮	੮	੮	ਨਾਗਰੀ ਅਖਰ

ਸੱ	ਅਠ	ੴ	ਸੂਨ੍ਹ	ਨਮ
ਛ	੮ (੮)	੯ (੯) ਗ (ਗ)	ਪ. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰ	
੭	੮	੯	੦	ਅਕ
ਸ	੮	ਸ ਨ	-	ਨਾਗਰੀ ਅਖਰ

Letters ੧੨ ੩ ੪ ੬ ੭ ੮ ੯ in 'Hukmnamas'
 = ੯ ੮ ੩ ੪ ੬ ੮ ੮ (modern ੯)

Owing

੧	੨	੩	੪	੫	੬	੭	੮	੯	੦
੯	੮	੯	੪	੭	੮	੯	੮	੯	੮
੮	੭	੬	੪	੮	੭	੮	੮	੮	੮
੫	੮	੬	੭	੮	-	-	-	-	-
੯	੮	੬	੮	੯	੮	੮	੮	੮	੮

ਅਕਪਾਲੀ

੩ ੪ ੮ ੯
 ੪ ੩ ੮ ੯
 = ੪ ੩ ੯
 'ਗੁਰ-ਗੁਰ-ਦੂਜਿਤੇ'

੯੦ = ੯੦
 ੫੦ = ੫੦
 ੩ = ੩
 = ੯੪੩

ਕਸਰੇ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚਾਹੀਏ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿਆਰੀ 'f' ਜਾਂ ਲਾਂ 'ੳ' ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਡੜਾਂ ਲਈ ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਵਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:-

All; met; mare; mere; mire; mure; boy; not;
ਵਿਸਰਾਮ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹ (punctuation) ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲੈਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਸੁਝਾਏ ਜਾ ਸਕਣ । ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲਵੇਗੀ ।

ਅਰਥਾਵਲੀ (GLOSSARY)

ਅੱਖਰ-Letter, Simple indivisible sound.

ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ-Phonetic script.

ਸੂਰ-Vowel.

ਸੂਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲਗ-Vowel-sign.

ਸੰਯੁਕਤ ਵਿੰਜਨ-Conjunct consonant.

ਪੁਸਤਕ, ਗ੍ਰੰਥ-M. Book.

ਪੋਥੀ-Booklet, prayer book.

ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਲਿਪੀ-Pictorial Script, Pictograph.

ਮਾੜ੍ਹਾ-Top line of a letter.

ਮਾੜ੍ਹਾਂ-Syllables.

ਲਿਖਾਰੀ-Copyist, Scribe,

ਲੇਖਕ-Writer, author.

ਵਿੰਜਨ-Consonant.

ਵਿਆਕਰਣ-Grammar.

ਵਿਆਕਰਣੀ-Grammarians.

ਵਿਗਿਆਨਕ-Scientific.

ਲਿਪੀ, ਲਿਖਤ-Script, طبع, رسم, ਰਸਮਲ ਪ੍ਰਤ ।

ਲਿਖਤ, ਲੇਖ-Writing, inscription.

ਵਰਣ-Character.

ਵਰਣ-ਮਾਲਾ-Alphabet, ਹਰੂਵ ਤਹਜੀ ।

ਥਹ ਜਾਂ ਭਿੜ, ਤਲ-Mound of old ruins of cities and towns.

990-(8)

PLATE XVII

TRACINGS FROM TOMB OF RAE FEROZE
HATHUR

संवत् १५३७ संवत् १६४४

संवत् १५४७ वर्ष मासमध्ये

संवत् १५४८ मासमध्ये तिथि अल्लमा
भीलिखउ मुखरेन पूजा, रामानुषा

संवत् १५४८ मासमध्ये -----

संवत् १५४८ ----- संवत् १५४८
दरबार दमउषउ म.मदासमदरा

संवत् १५४८ दरध ये ३
लिखउ म. ग. न. राम

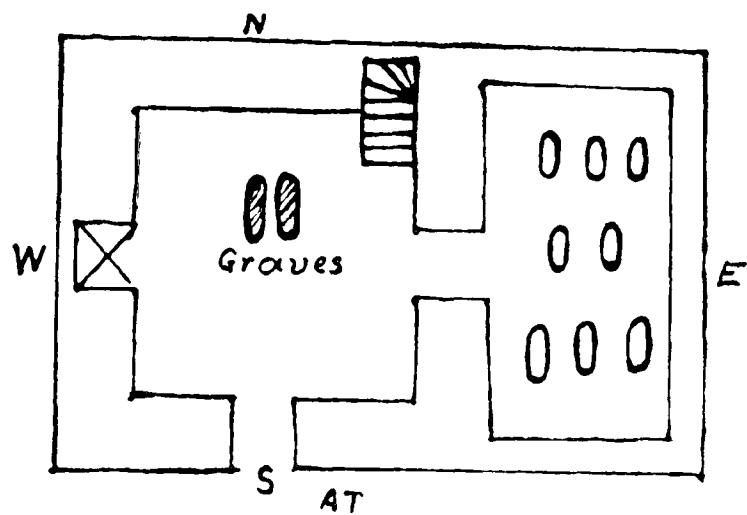
संवत् १५७३ करधे मुहु म.दुर्दु मुठ
रिकेल भलु भीमा समुँ लुर-षी
दलीन गु... तियरूहः जे र्हे
लिखउ गंगा स० धर्मदारि

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

990-(m)

XIX

TOMB OF RAI FEROZE

HATHUR (DIST. LUDHIANA)

N.B. Signatures of visitors
in Bhatchhari or Old
Gurmukhi and Persian
are on walls in the arch-
ways and staircase.

P. Singh

ਖਿਲ ੧.

ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਦੇ ਬੇਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇੱਟਾਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਬੇਹ ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੌ ਫੁਟ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਬੇਹ ਦੀ ਏਡੀ ਉੱਚਾਈ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ; ਚਨਿਓਟ ਤੇ ਸ਼ੋਰਕੋਟ। ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਚਨਿਓਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਜ਼ਾਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਵਸਿਆ। ਬੇਹ ਦੇ ਸਿਰ ਪੁਰ ਢੱਠੇ ਕੋਟ ਦੇ ਖੰਡਰ ਹਨ। ਜੈਨਰਲ ਕਨੰਘਮ ਇਥੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ ੧੮੫੩ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਇਸ ਬੇਹ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਫੁਟ ਦੀ ਤੂੰਘਾਈ ਤਕ ਵੇਅਾ ਪੁਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਛਾਸ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਪਰਲੇ ਬਰ ਜਾਂ ਸਤਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਪਲੇਟ ਨੰ: ੨੦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਨਕਸੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਇੱਟਾਂ ਪੁਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਕਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਖਾਲੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਟ ਕਿੱਥੇ ਲਗਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਸੰਨ ੧੮ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸੰਨ ੩੧੯ ਤਕ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਰਗੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਹੈ:-

(ੳ)-ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇੱਟ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਨੱਕਰ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਇੰਚ ਲੰਮੀ, ਪੌਣੇ ਯਾਰਾਂ ਇੰਚ ਚੌੜੀ ਤੇ ਢਾਈ ਇੰਚ ਮੌਟੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਤਿੰਨ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਪਲ ੮ ਅ: ਚਤੁ
ਰਦਸ਼ਮਿਕਾ

ਅਰਥਾਤ, ਅੱਠਵੇਂ ਪਲ ਜਾਂ panel ਦੀ ਚੌਪਈਂ ਇੱਟ ਜਾਂ ਰਦਹ ।
‘ਪਲ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ‘ਪਾਲ’ ਜਾਂ ਰਦਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(ਅ)–ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:–

ਦਕਸ਼ਿਨ ਪਸਚਿਮ ਕੰਡਲ
ਵਡਕਾ ਚਤੁਰਬਿਕਮ

‘ਵਡਕ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ‘ਵੱਟ’ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲੁ ‘ਬੰਦ’ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਦੇ ਬੁਰਜ ਦੀ ਇਕ ਇੱਟ ਸੀ ।

(ਇ)–ਇਹ ਇੱਟ ਸਾਡੇ ਦਸ ਇੰਚ ਲੰਮੀ ਤੇ ਉਤਨੀ ਹੀ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ ਮੌਟੀ ਹੈ । ਤਿੰਨ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:–

ਈਸ਼ਰੀ ਮਲਸਯ
ਕੰਡਲੇਕਾ
ਵਟਾ

ਅਰਥਾਤ, ਈਸ਼ਰੀ ਮਲ ਦੇ ਗੋਲ ਬੁਰਜ ਦੀ ਵੱਟ (ਲਈ ਇੱਟ)

(ਸ)–ਇਹ ਵੀ ਉੱਪਰੋਲੀ ਇੱਟ ਜਿੱਡੀ ਹੀ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਤੇ ਮੌਟੀ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਪਾਲ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਝਰੀਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਵੀਂ ਇੱਟ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਿਆਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:–

ਅ: ਪਮ ਦੂ
ਸਪਤਤਿਕਾ

(ਹ)–ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇੱਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੋ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:–

ਏ ਪਮ=ਦੂ
ਸਪਤਤਿਕਾ

ਅਰਥਾਤ ਬਹੁਤਰਵੀਂ ਪਮ ਅ: ਤੇ ਬਹੁਤਰਵੀਂ ਪਮ ਏ ।

‘ਪਮ’ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ । ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਰਾਜ ਢੱਸ ਸਕੇ ।

ਹਰਫ਼ਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਓਹ ਹਨ ਜੋ ਪਛੇਤਰੇ ਸ਼ਾਕਾਂ (Indo-Scythians) ਦੇ ਅਤੇ ਮੁੱਛਲੇ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ

ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਦੇ ਬੇਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ੧੭੩.

ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਅਰਥਾਤ ੫੦ ਤੋਂ ੧੫੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੀਆਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਲਰ ਕਹਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਪਿੰਡ ਮੈੜਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੌਨੁਕਰੀ ਬਾਉਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀਆਂ ਮਣਾਂ ਪੁਰ ਸੰਮਤ ਪਦ ਦਾ ਲੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:—

ਸੁਪ੍ਰਛ, ਪੈਨਵਦਾਸ, ਅਪਦਲੋਚ ਅਤੇ ਨਨਯਪਾਲ।

ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਬਤ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਗੁਪਤ ਲਿਪੀ ਤਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਰਿਆ ਸਿੱਧ ਤੇ ਦਰਿਆ ਜੇਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜੋ ਉੱਥੀ ਧਰਤੀ ਜਾਂ ਟੇਬਲ-ਲੈਂਡ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੰਬ, ਮਲੋਟ, ਕਟਾਸ, ਜੋਗੀ ਟਿੱਲਾ, ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਚੁੰਤ ਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਟੱਕਾ’ ਦੇਸ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਨਾਗ ਕੌਮ ਦੇ ਕਰਕੋਟਕ (ਕਕੌਟਕੋ ਨਾਮ ਨਾਗ) ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਬੇਥੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਿਹਾ। ‘ਟੱਕਾ’ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਨਾਗ ਦੇ ਹਨ; ਤਕਸ ਤੋਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਤੱਕ ਤੋਂ ਟੱਕ ਜਾਂ ਟੱਕਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਰਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਜੋ ਸਾਰਦਾ ਜਾਂ ਸਿੱਧ-ਮਾਡ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਜਨਮ ਪੁਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।

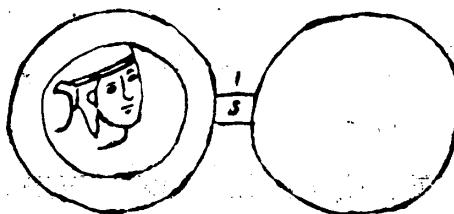

ਪਰ ਪਲੇਟ ਨੰ: ੨੦ ਵਿੱਚ, ਸਿਰੇ ਤੇ ਅਸਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉੱਕਰੀ (legend) ਜਾਂ ਲਿਖਤ ਵੱਖਰੀ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਓਹ ਡਾਢੀ ਬਾਰੀਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰੇਕ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਟਾ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੈੜੇ ਦੇ

MULTAN

DEVAJARI
King of India and Persia

PLATE XX

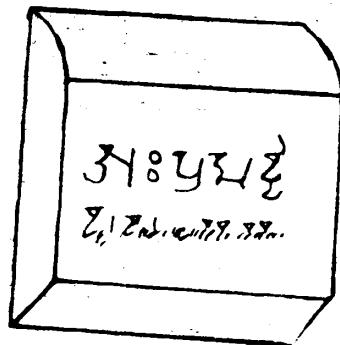
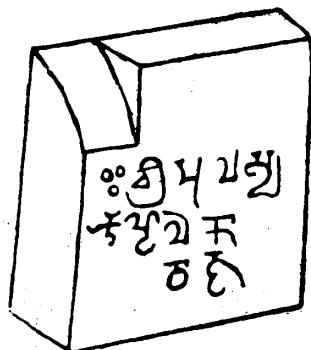
ਅਨੂਭਵਾਰਣਾਦਾਰਸ਼ਾਕਪਿਤਾਵਿਕਾ:

SHORKOT

Inscribed bricks

ਮਹਾਂਸ਼ਾਹ
ਦੇਵਾਜ਼ਾਰੀ
ਏ

ਦਾਨੈਵਾਲੀਕੁਮਾਰ
ਧਰਤਾਂਤੁਮਹਾ

E
ਅਨੂਭਵਾਰਣਾਦਾਰਸ਼ਾਕਪਿਤਾਵਿਕਾ

ਸ਼ੇਰਕੋਟ ਦੇ ਬੇਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ੧੭੫.

ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਬਿਤਿਠਿ ਰਾ ੮੯੮ ਰ ੮੩ ਮੌਖਕ

ਸ੍ਰੀ ਘਣਿ ਤਿਗਿਨ ਰਧਰਾਨ ੨੦

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਬਾਰਤ ਇਉਂ ਹੋਵੇਗੀ :

ਸ੍ਰੀ ਨਿਤਿਦਿ ਰ ਏਗੁ ਲ ਪਰਮੈਸੂਰ

ਸ੍ਰੀ ਛਾਨਿ ਤਿਗਿਨ ਰੇਬਜ਼ਾਗੀਤਾ :

The fortunate king of Hind and Iran, Sri Shahi tigin Debjaritah."

ਜਦ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ ਨੇ ਸੀਸਤਾਨ, ਖੁਰਸਾਨ
ਅਤੇ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਫਤਹ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ
ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਸਨ, ਕਾਬੁਲਿਸਤਾਨ, ਜਾਬੁਲਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ
(ਤੇ ਕਰਮਾਨ)। ਕਾਬੁਲਿਸਤਾਨ ਤੇ ਜਾਬੁਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਇੱਕੋ
ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ
ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਸੀ। ਲਡੜ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ
ਹਿੱਜੇ ਛਾਹਿ (ਛਾਹਿ) ਜਾਂ 'ਚੜ੍ਹੈ' ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ
ਦੀ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਸ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਦਰਿਆ
ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਮੌਜ਼ਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਚ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਲਡੜ 'ਸ਼ਾਹੀ'* ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਛਾਹਿ' ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ 'ਛਾਹਿ',
'ਛਾਚੀ' ਦੀ ਹੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ
ਜਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਕ ਨਾਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਸੋ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ
ਬਜੈਰ, ਸਵਾਤ, ਬੁਨੇਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਲਾਵਾਰਸ ਮਰ
ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਦ ਏਸ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਿਕਲ
ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਈਅਤ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

* ਖਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਤ ਵੀ ਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਛਾਈ ਘਰਾਂ ਨਾਲ
ਵਿਆਹ ਨਾਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਮਹੱਲਾ
ਸੀ। 'ਚੜ੍ਹੈ ਸ਼ਾਹੀ' ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਜਾਤ ਦਾ ਸੀ।

‘ਤਿਗਨ’ ਤੁਰਕੀ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਜੋ ‘ਅਲਪ ਤਿਗੀਨ’, ‘ਸੁਬੁਕ-ਤਿਗੀਨ’ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਸਰਦਾਰ, ਬੇਗ, ਖਾਨ ਦੇ, ਭਾਵ ਮਾਲਿਕ ਜਾਂ Lord ਦੇ। ਕਾਬੁਲਸਿਤਾਨ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਹਲਮੰਦ, ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਬੀ ਬੁਲਾਨ ਤੇ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਜਾਬੁਲਸਿਤਾਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ, ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਮੱਧ ਤਕ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਪਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਂਹ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਏਸੇ ‘ਸ਼ਾਹੀ’ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਬੜਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਲਈਅਹ ਤਕ, ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼, ਕਾਂਗੜਾ, ਦੂਨ ਵਿੱਚ ਬੈਜਨਾਬ ਜਾਂ ਕੀੜਾਗੁਮ, ਤੇ ਪਹਾੜੇ ਪਹਾੜ ਉੱਪਰ ਜੰਮੂ ਤਕ, ਸਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੱਛੋਂ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੇ ਕਰਮਾਨ ਦਾ ਸਮੰਦਰੀ ਕੰਢਾ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਰਾਏ ਸਹਰਖ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਾਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਖੁਸਰੇ ਪਰਵੇਜ਼ ਨੇ, ਈਰਾਨ ਦਾ ਓਹ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਈਰਾਨ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ‘ਸ਼ਾਹੀ’ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਤ ਲਿਆ, ਪਰ ਰਾਏ ਸਾਹਸੀ ਨੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਏਸੇ ਰਾਏ ਸਾਹਸੀ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਪੁਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਂਹ ਹੋਈ। ਰਾਏ ਸਾਹਸੀ ਦੂਜਾ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਛੇਕੜਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਜਦ ਓਹ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ‘ਚਚ’ ਜਾਂ ‘ਛਚ’* ਨੇ, ਜੋ ਜਾਤ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਰਾਜ ਪੁਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ,

*ਕਾਬੁਲਸਿਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਟਾ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰੋਹਿਤ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਧੋਹੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜੈਪਾਲ, ਅਨੰਗਪਾਲ ਆਦਿ ਰਾਜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਏ ਛਚ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ, ਛਚ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ।

ਸੋਰਕੋਟ ਦੇ ਬੇਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ੧੭੭.

ਸੋਭੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਘਰ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਾਏ ਸਾਹਸੀ ਦੇ ਭਾਈ ਨੇ, ਜੋ ਕਰਮਾਨ ਦਾ ਕਸ਼ਤ੍ਰਪ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਾਬੁਲਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ, ਛਚ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਰਾਣੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਛਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ।

ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਰਾਜ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਸ ਚਚ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਵਜਾਰਿਤ* ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਅਸਾਂ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪੰਜ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੁਲ ੧੩੭ ਵਰ੍ਗ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਿਆਂ ਸਿੱਕੇ ਪੁਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਜਾ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਗ ਪਹਿਲੇ ਦੇ। ਪਰ ਵੇਖੋ ਇਹ ਅੱਖਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕਿਤਨੇ ਨੇੜੇ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ‘ਸ’, ‘ਹ’ ਤੇ ‘ਵ’ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਨਾਗਰੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ‘ਚ’, ‘ਣ’, ‘ਤ’, ‘ਥ’ (ਪੁਰਾਣਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ‘ਛ’); ‘ਪ’, ‘ਮ’, ‘ਜ’ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ।

ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਲੋਰ ਜਾਂ ਅਰੋਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਖੰਡਰ ਰੋਹੜੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਪੁਰ ਹਨ। ‘ਉੱਚ’ ਜੋ ਏਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਓਥੇ ਰਾਏ ਸਾਹਸੀ ਨੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਇਕ ਦੇਵ ਰਾਜ ਜਾਂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਦੇਵ ਰਾਫ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ।

---

*‘ਦੇਵ ਜਾਰਿਤ’ ਦੇ ਓਹੋ ਅਰਥ ਹਨ ਜੋ ‘ਦੇਵ ਪ੍ਰਿਯ’ (ਅਸ਼੍ਵੇ), ‘ਦੇਵਸਮਝ’ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ‘ਅਲਹ ਯਾਰ’, ‘ਮੁਦਾ ਯਾਰ’ ਦੇ।

ਖਿਲ ੨.

ਕਾਗਜ਼, ਸਿਆਹੀ ਤੇ ਛਾਪਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਚੀਨ ਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਚੀਨ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ, ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਪੁਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ; ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਟਾਕੀ ਉੱਤੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਠ ਚਿੱਠੀਆਂ ‘ਕਾਗਜ਼’ ਪੁਰ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਨ ੧੫੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਗਜ਼ ਇਹੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ‘ਕਾਗਜ਼’ ਬਣਾਣ ਦਾ ਵੱਲ ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੦੫ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਤੇ ਮੱਡੀਆਂ ਫੜਨ ਦੇ ਜਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉੱਖਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਟ ਕੇ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਿਰੁ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਰ ਘੋਟਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਿੱਛ ਦਾ ਲੇਪਣ ਦੇ ਕੇ, ਘੋਟ ਕੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਨੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਜਦ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਫਤਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚੀਨੀ ਕੈਦ ਕੀਤੇ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੁਨਰ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ। ਪਰ ਅਰਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਹੁਨਰ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁਨਰ ਅਰਬੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁਨਰ ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਏਸੇ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਸੀਰੀ ਜਾਂ ਸੀਰਾਮਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਭੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਣ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸੇ ਢੰਗ ਪੁਰ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਣ ਸਮੇਂ ਬੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧਾ ਖੜਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਝੁਕਾਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਣ ਲਈ

ਕਾਲਬ ਨੂੰ ਗੋਂਦ ਵਿੱਚ ਘੋਲ ਕੇ ਸੁਕਾ ਲੈਣ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੁਝ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਲਾਖ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੱਪੀ ਵਰਗੀ ਰਾ ਵਿੱਚ ਰਗੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਹੀ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਘਿਸਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਫਿਚੜਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਲਡੜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਖੜੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਚੜ ਦੀ ਤੰਗ ਪੱਧਰ ਪੁਰ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ।

ਛਾਪਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵੀ ਚੀਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਕੁਦਰਤੀ ਢੰਗ ਪੁਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਤੇ ਜਪ ਮੰਤਰ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਲੱਕੜ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਦ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਠੱਪੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਸੋ ਆਰਾਮ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਪਰੋਂ ਠੱਪਾ ਲਗਾਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਠੱਪੇ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਾਗਜ਼ ਦਬਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੁੱਝਾ। ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਕੇ ਬੁਰਸ਼ ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਠੱਪੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਬਿਠਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਠੱਪੇ ਲੱਗੇ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਲੰਮੀ ਕਤਾਰ ਨੂੰ ਗੋਲ ਮੌਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ concertiva ਵਾਜੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਦਸਵੀਂ ਯਾਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦੋ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਲਈ ਬਲਾਕ ਜਾਂ ਠੱਪੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਦ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਤਖਤੇ ਨੂੰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੰਨ ਪਾ ਕੇ ਅਜ ਕਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠਾ ਸਿਉਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਚੀਨੀ ਲਿਖਾਈ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ। ਲਡੜਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਹਰਫਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਟਾਈਪ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਝ ਸਕਦਾ; ਅਤੇ ਲਡੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਸਨ, ਸੋ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਸਫੇ ਦੇ ਬਲਾਕ ਖੋਦ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਲਡੜ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਡੜਾਂ ਲਈ ਅੱਡ ਅੱਡ ਠੱਪੇ ਜਾਂ ਬਲਾਕ ਬਣਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲਡੜ ਦੀ ਛਾਪ ਪਾਸੇ ਪਰਨੇ ਲਗੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਡੜ ਦਾ ਠੱਪਾ ਅੱਡ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਫ਼ਾ ਛਾਪਣ ਲਈ

ਇਹ ਠੱਪਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਧਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਪੱਠਾ ਲਗ ਗਿਆ। ਮਾਨੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਈਨੇ ਟਾਈਪ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸੰਨ ੧੫੦ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਮਿੰਗ ਹੁਆਂਗ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੰਨ ੧੯੨ ਤੋਂ ੧੫੮ ਤਕ ਰਿਹਾ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਆਮ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ 'ਮਣੀ ਸੂਤ੍ਰ' ਸੰਨ ੮੬੮ ਈਸਵੀ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਡਾਢਾ ਪਤਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਹਰ ਅੱਖਰ ਵਾਸਤੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਟਾਈਪ ਬਣਾਣ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਢਾਲ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਛਾਪਣ ਦਾ ਕੰਮ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਦ ਮਜ਼ਬੂਦੀ ਜਮਾਤਾਂ ਤੇ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਖਤ ਮੁਖਾਲਫਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ ੧੨੬੦ ਈਸਵੀ ਦਾ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਏਲਾਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਛਾਪੀ ਜਾਏ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੇਗਾ, ਸਜ਼ਾ ਪਾਵੇਗਾ। ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਸਸਤੀਆਂ ਬਾਈਬਲਾਂ ਛਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੋ ਚੌਪਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਠੱਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਈਬਲਾਂ ਛਾਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਾਈਬਲ (Pawper's Bible) ਸੱਦੇ ਸਨ।

ਖਿਲ ੩

ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਈਬਲ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਨਿਆਨੀ' ਜਾਂ ਮੂਲਕ ਕਨਿਆਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਤਾਰੀਖ' ਦੇ ਬਾਬਾ ਆਦਮ, ਹਿਰੋਦੇਤਸ ਯੂਨਾਨੀ, ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਨਿਕੀ (Phoenician) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਜੋ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁਰ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਪਟੜੀ ਸੀ, ਫਿਨੀਸੀਆਂ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਰੋਮਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਬੀਜ ਦੇ ਫਿਨਕੀਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਯੱਧ ਦਾ ਚੋਖਾ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ, ਓਹ ਕਾਰਬੀਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਓਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਓਥੋਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ Punic ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। Phoenic ਅਤੇ Punic, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਲਫਜ਼ ਹਨ, ਜੋ Phoeni ਜਾਂ Puni ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਪਦ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰੂ ਦੇ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। 'ਲਾਲ' ਅਤੇ 'ਪੁਰਬੀ' ਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੰਗਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਦੇ ਪੁਰਬ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ 'ਪਣਿ' ਨਾਮ ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਲ ਡੰਗਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਬਾਰ ਦੇ ਪਚਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਪਣਿ' ਜਾਂ 'ਪਣਿਕ' ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣ। ਘੀ ਤੇ ਅੰਨ ਦਾਣਾ ਬਲਦਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦਾਉ ਫੱਥ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗਊਆਂ, ਬਲਦ, ਵੱਗੈਰਾ ਵੀ ਚੁਰਾ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚ ਦੇਂਦੇ ਹੋਣ। ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਲਫਜ਼ 'ਬਣਿਕ', 'ਬਣਿਕ-ਆਰੇ' ਜਾਂ 'ਬਣਿਜਾਰੇ' ਇਸੇ ਲਫਜ਼ 'ਪਣਿ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਸਾਡੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਯੁਕਤ ਨਾਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਓਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਅੰਲਾਦ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ 'ਬੰਜਾਰੇ' ਜਾਂ 'ਲੁਥਾਣੇ' ਜਾਂ 'ਲੰਬਾੜੀ'

ਆਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪਚਾਏ' ਦੇ ਅਰਥ ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ 'ਪੱਛੇਂ ਦੇ' ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫਿਨਿਕ (Phoenic) ਦੇ ਅਰਥ 'ਪੂਰਬ ਦੇ' ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਫਾਰਸ ਖਾੜੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਕੰਢੇ ਕਰਮਾਨ ਅਤੇ ਲੁਹਿਸਤਾਨ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕੀ, ਲੂੰਗੀ ਪਵਿੰਦੇ ਤੇ ਬਲੋਚ, ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਦੌਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਫਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ; ਵਪਾਰ ਤੇ ਜੋ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸੋ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਚੁਰਾ ਕੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਸ਼ਾਮੀਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਟਾਂਡੇ ਤੇ ਕਾਫਲੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਜਾਂ ਟਾਂਡੇ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮਸੀਹ ਤੋਂ ੨੯੦੦ (ਅਠਾਈ ਸੌ) ਵਰਾਂ ਪਹਿਲੇ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ ਓਥੇ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਵਤਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮੀਂ* ਨਸਲ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਖਤਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਸਰੋਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਕੁੱਤਾ, ਦੁੱਬੇ ਵਾਂਗ ਮੋਟਾ ਕਰ ਕੇ, ਮਾਰ ਕੇ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਓਧਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੁੜਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬੜੇ ਝੂਠੇ' ਜਾਣਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜਕਲ ਵੀ ਅਰਬ ਆਦਿ ਲੋਗ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੀ ਬੱਤਾਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਬਾਬਤ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

"ਇਹ ਲੋਕ ਕੱਦ ਦੇ ਸਮਧਰ, ਬਦਨ ਦੇ ਗਠੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਤੇ ਦੀ ਚੁੰਝ ਵਾਂਗ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਿਰੀਆ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਕੱਦ ਦੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਲੰਮੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਅਫਰੀਕਨ ਨਸਲ ਦੇ ਅਤੇ ਖਾਨਾ-ਬਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

*ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਮੁੰਤੇ ਹਾਮ ਸਨ। ਸਾਮ ਦੀ ਔਲਾਦ Semitics ਵਿੱਚ ਮਿਸਰੀ, ਯਹੂਦੀ, ਅਰਬੀ, ਵੱਗੀਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਮ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿੱਚ ਹਥਸ਼ੀ ਵੱਗੀਰਾ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕ।

ਜੋ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵਹੀ ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਜਾਂ ਹਲਕਾ ਗੰਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਪੁਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਧੁਪਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸਾਂਵਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਉੱਗਲੀ ਤੇ ਮੰਦਰੀ ਛੱਲੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਹ ਆਪਣੀ ਟੋਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚਾਰੇ ਪੱਠੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਭੱਟੀ ਤੇ ਲਾਹਨ ਦੀ ਬੂ, ਅਤੇ ਖੱਚਰਾਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਬਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਜਹਾਜ਼ੀ ਡਾਕੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਹਿਲਾਂਦੇ ਖੇਤ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਧੱਨ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਜੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਲਾਮ ਖਰੀਦ ਕੇ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੌਮਨ-ਸੂਰਤ, ਹੀਲੇ-ਬਾਜ਼, ਨਿਰਦੇਈ ਅਤੇ ਧਨੀ ਹਨ। ਫਿਕਰਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਖ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਇਤਥਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਸਫਰਾਂ ਦੇ ਆਦੀ, ਝੂਠ ਦੇ ਵਾਦੀ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਖੇਟੇ, ਧੌਂਸ ਨੂੰ ਝੋਟੇ, ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤੁੰਦੀ, ਮਕਰ, ਅਤੇ ਦਰਿੰਦਗੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ; ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੁਣ ਦਬ ਕੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਝਟ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਣ ਨੂੰ ਸਤਹ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਖੁਦ-ਸਰ, ਖੁਦ-ਰਾਏ, ਕਮ-ਗੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕੌਮ ਫਿਨਿਕੀ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਕਾਮੀ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਦੇਵ, ‘ਮਲਕ’ (molock) ‘ਬਾਅਲ’ ਸੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਸੀ। ਤਾਅਨਿਤ (Taanit) ਚੰਦ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਅਸਤਰਤੇ (Astarte) ਜਾਂ ਅਸਤੋਰਿਤ (Ashtoreth) ਜਗਤ-ਜਨਨੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਵ-ਦਾਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਰਾਮਜਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਹਰਾਮਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ; ਮਜ਼ੁਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹਰਾਮਕਾਰੀ (sacred prostitution) ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਕੋਈ ਤਅੱਜੁਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤਰੀਮਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ White-slave Traffic) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ

ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯਹੂਦਣਾਂ, ਯੂਨਾਨਣਾਂ ਤੇ ਹਰ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਪਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ 'ਯਵਨੀਆਂ' ਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਅੱਜੜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਏਸੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਰੀਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਲਕ ਲਿਭੀਆਂ ਤੇ ਲਾਈ ਡਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। 'ਮਲਕ' ਦੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਭੰਗਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਵੀ ਆਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਵਰ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਤੇ ਹੋਰ ਤਿਹਾਰਾਂ ਪੁਰ, ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ੩੬੫ ਦਿਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਨ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ।

ਅਜਿਹੇ 'ਪੈਸੇ ਦੇ ਪੀਰ', ਰਾਠ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਫਲਸਫੇ, ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਲਈ ਤੇ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਵਹੀਆਂ ਖਾਤੇ ਹਨ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਕ ਰਿਸਾਲਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਯਾਦਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਾਈ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪੁਰਾਣੀ ਮਿਸਰੀ (Hieroglyphs) ਤੇ ਰੂਮ ਸਾਗਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਸ਼ਾਣਾਂ Mediterranean Signary ਤੋਂ ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਬੀ. ਸੀ. ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੬੦੦ ਪੂਰਬ ਈਸਾ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਰੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਗੰਜ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿਰੋਦੇਤਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਤਕ ਚਲਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਲੱਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਅਸਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਮਾਲ ਮਿਸਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਸ਼ੀਸ਼ ਅਤੇ ਚੀਨੀ (porcelain) ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਤੈਰ (Tyre) ਦੇ ਕਿਰਮਚੀ* ਰੰਗ ਦੇ ਰੰਗੇ ਉੱਨੀ ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਅੰਬਰ (amber) ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

*ਇਹ ਰੰਗ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਮੱਛੀ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਸੀ ਜੋ ਫਿਨੀਸੀਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਮ ਸੀ। ਮਸ਼ਕ 'ਅੰਬਰ' ਐਡਰੀਆਟਿਕ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ; 'ਉਦ' ਭੀ ਓਧਰੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਬਦ-ਮੂਲਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਲੋਕ ੧੮੫.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਤੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ, ਦੱਖਣ-ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੰਹਲ ਦੀਪ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਲੈਂਗ, ਇਲਾਇਚੀ, ਦਾਰਚੀਨੀ, ਕਾਲੀ ਮਿਰਚ* ਆਦਿ, ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਅੰਨ ਦਾਣਾ, ਮਾਲ ਫੰਗਾਰ, ਤੋਤੇ, ਮੋਰ, ਬਾਂਦਰ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤੋੜ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਹਾਥੀ ਸਣੇ ਮਹਾਵਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਗਨਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦਾ ਮੈਗਨਾ ਹਾਥੀ ਜੰਗ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਧਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹਾਵਤ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਵਤਾਂ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸਿਰ ਤੇ ਪਗਾੜੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਯੋਤੀ। ਕਾਰਬੋਜ ਦੇ ਸਭ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ (Suffete) ਦੇ ਘਰੀਂ ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਮੈਕਨਾ ਜਾਂ ਮੈਗਨਾ ਹਾਥੀ ਦੋ ਮਹਾਵਤਾਂ ਸਮੇਤ ਢਾਕੇ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰ-ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਫੋਟੇ ਅਸਾਂ ਪਲੇਟ ਨੰਂ: ੧੪ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਾਥੀ ਲਈ ਹੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਫਿਨੀਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਈਰਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾਰਾ ਹਸਤਾਸਪ ਅਤੇ ਗੁਰਗੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ।

*ਲਾਲ ਮਿਰਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਤਗੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅਠਾਰੁਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਓਹ ਲਿਆਏ ਓਹ (Cashewnut tree) ਕਾਜੂ ਦਾ ਬੂਟਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਤਮਾਕੂ ਆਂਦਾ ਤੇ ਉਪਰ੍ਤੂ ਲਾਲ ਮਿਰਚ।

PLATE XXI (a)

Sixteenth & Seventeenth centuries' forms of Gurmukhi letters, figures & vowel-signs

Modern	ਕਾ	ਤ੍ਰ	ਤ੍ਰ੍	ੴ	ੴ
Old	ਕ.	ਤ੍ਰ੍..	ਤ੍ਰ੍	ੴ	ੴ
ਅ	ਐਅ			ਾ	ਾ
ਇ	ਏ ਨ			ਿ	ਿ
ਓ	ਓਹ ਓ ਓ.ਓ			ਔ	ਔ
ਸ	ਸ			ਵ	ਵ
ਹ	ਹਹ			ਹ	ਹ
ਣ	ਣਣ ਣ			ਧ	ਧ
ਯ	ਯਧ			ਯ	ਯ
ਲ	ਲਲ ਲਲਲ			ਨ	ਨ
ੴ				ੴ	ੴ
ੴ				ੴ	ੴ
ੴ				ੴ	ੴ
ੴ				ੴ	ੴ
ੴ				ੴ	ੴ

C. B. Singh

Traced by C. B. Singh from many old MSS.
of Granth Sahib

PLATE XXI (b)

੧੮

BEGINNING
of KARTARPUR MS

ਸਤਿਨੁਕਰਤਾਕੁਰਖਾਇਰ
ਕੁਇਨਿਦੇਹਅਕਾਲਮੁਰ
ਤਿਅਜੁਨੀਸੈਭੰਗੁਰਮੁਸਾ
ਦਿਆ॥ ਪਾਜਪੁ॥ ॥ ॥

ਗਾਵੇਖੁਡਨੁਭਹਮੀਗ॥੧॥ ਖਸਟਮਾਪੇਪਰਗਵੈਗਦਿ॥ ਪਾਂਛਉਸੰਗਿਬੰਗਹਲਾਵ
ਓਸੰਗਠਿਗੈਡਮਲਾਮੀਪੁਨੀ॥ ਪੁਨਿਗਵਹਿਆਸਾਗੁਨਜੁਨੀ॥ ਝੁਠੇਸੁਣਿਉਤ੍ਰਿਪੁਨੀ
ਕੀਨੀ॥ ਮੇਘਰਗਸਿਉਧਾਚਉਚੀਨੀ॥੧॥ ਬੈਗਧਗਜਧਰ)ਕੇਵਰਾ॥ ਜ਼ਬਲੀ
ਧਹਟਅਉਜਲਧਮਾ॥ ਪੁਨਿਗਵਹਿਸੰਕਰਅਉਸਿਗਮਾ॥ ਮੇਘਰਗਪੁਨਕੇ
ਗਮਾ॥੧॥ ਖਸਟਰਗਉਤਿਗਏਸੰਕਿਰਗਨੀਤੀਸਾ॥ ਸਭੈਪੁਰਗਹਿਕੇਅਥਮ
ਦਸਥੀਸਾ॥੧॥੧॥

END of RAGMALA IN

KARTARPUR MS

(Reproduced from the Khalsa Samachar of
AMRITSAR)

ਖਿਲ ੪

ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

- (ੳ) ਗ੍ਰੰਥ, ਪੋਬੀਆਂ,
- (ਅ) 'ਨੀਸ਼ਾਣ', ਅਤੇ
- (ਇ) 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ',

(ੳ) ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਣੇ ਹੱਥ ਲਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਹਨ :—

ਸੰਮਤ ੧੯੪੮ (ਸੰਨ ੧੫੮੧ ਈਸਵੀ), ਬੋਹਤ; ੧੯੧੬,
ਡੇਹਰਾਦੂਨ; ੧੯੧੮, ਕਾਨੂਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ),
ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀਜ਼ਾਂ ਹਨ :

੧੯੨੩ ਸੰਮਤ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮਹੱਲਾ ਕੱਕੜਾਂ; ੧੯੨੮ ਪਿੰਡ ਸਾਰਨਕੇ;
੧੯੩੨, ਪਿੰਡੀ ਲਾਲਾ; ੧੯੩੨, ਢਾਕਾ; ੧੯੩੮, ਡੋਟਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਪੁਰ;
੧੯੪੨, ਨਾਨਕ ਮਤਾ (ਪੀਲੀ ਭੀਤ); ੧੯੪੨, ਡੇਹਰਾਦੂਨ; ੧੯੪੫,
ਬਣੀਗ੍ਰਾਮ (ਬੰਗਾਲ); ੧੯੪੩, ਲਖਨਊ (ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ);
੧੯੪੮, ਤਖਤ ਪਟਨਾ; ੧੯੫੦, ਬਨਾਰਸ; ੧੯੫੦-੫੨, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ;
circa ੧੯੬੬-੭੦, ਅਖਨੂਰ (ਜੰਮੂ); ੧੯੭੫, ਆਗਰਾ । ਗੁਰੂ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸੰਮਤ ੧੯੬੮ ਜਾਂ ੧੯੬੯ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ,
ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਪੋਬੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਲੰਘੀ ਹੈ,
ਓਹ ਹੈ 'ਸਿੰਭੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਨ' ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਜਨਮ ਪੱਤ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕੀ'
ਜੋ ਉਸ ਨੇ 'ਪੋਬੀ ਲਿਖੀ ਸੰਮਤ ੧੯੫੮ ਪੋਹ ਸ਼ੁਦਾਰੀ ੧ ਵਾਰ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ
ਲਿਖਤੇ ਸਿੰਭੂ ਨਾਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਜੀ ਕੀ ਸੰਗਤ ਕਾ ਦਾਸ.....'
ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਕਤ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ
ਪੰਥ ਸਾਜਿਆ । ਹੋਰ ਕਲਮੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਪੁਰ ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਓਹ ਹਨ ੧੯੭੦, ੧੯੮੧, ਅਤੇ
੧੯੦੩ ਦੀਆਂ । ਮਰਦਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ
ਬਾਤਸਵੀਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਪਰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ । ਮਜ਼ਮੂਨ

ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ।

ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਪੱਤਰੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਗ ਪੌਣੇ ਪੰਜ ਇੰਚ ਚਾਰ ਇੰਚ ਹੈ ਅਤੇ ੩੪੦ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਕੋਰੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਉਜਰਤ ਪੋਥੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ੩੩੦ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਫੀ ਪੱਤਰਾ ਇਕ ਰੁਪਿਆ। ਪੱਤਰੇ ਪੁਰ ਜੇ ਪੁਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀਹ ਸਤਰਾਂ ਤੇ ੩੬੦ ਅੱਖਰ ਹਨ। ੨੦੫ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਸੱਵਰ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਰ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਖਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਈ ਹਾਲੀ ੧੩੫ ਜਗ੍ਹਾਂ ਕੋਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਲਾਗਤ ਅੱਠ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਾ ਰਹੀ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਾਣ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਕਾ, ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਅੱਧਾ ਕੋਰਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਸੱਵਰ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਲੇਵੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਤਿੰਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮੈਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਿਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਰੀਅਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਤਨੀ ਲਾਗਤ ਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬਤ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮਤਨ ਜਾਂ ਟੈਕਸਟ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲਫਜ਼ ਬਹੁਤ ਘਟ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਦ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਤੁਕ ਅੱਡ ਅੱਡ ਪਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀਹ ਲਿਖਣੀ ਸੀ, ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਸਰਫ਼ਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਤੇ ਮੁੱਢ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਬੀੜ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਚਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਕਿਉਂ ਨੀਲਾ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ

ਰੰਗ ਵੀ ਵਰੱਤਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਜੇਬਾਇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ। ਪੋਥੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲਫ਼ਜ਼ 'ਅਥ' ਅਤੇ ਛੇਕੜ ਪੁਰ 'ਇਤਿ', ਜਾਂ 'ਸੁਭੰ ਅਸਤੂ' ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ 'ਮਸਤ ਸੁਭ ਮਸਤ' ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਧਿਆਇ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਸਾਖੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਵਿੱਚ 'ਦੀਗਰ' ਤੇ 'ਅਫ਼ਜ਼ੂਨ' ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਨਾਂਹ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ 'ਅਫ਼ਜ਼ੂ', ਜਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਈ ਮੁੱਕਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ਅਕਸਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ 'ਤਤਕਰਾ' ਪਿੱਛੋਂ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਮਤ ਤੇ ਬਿੱਤ ਵਾਰ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਗੁਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੇਕੜ ਪਰ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੁਰੂ ਗੁਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, 'ਆਰੰਭ ਸੰਮਤ' ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਅ) 'ਨੀਸ਼ਾਣ' ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ (autograph)। ਇਹ 'ਨੀਸ਼ਾਣ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਕ ਅੱਧ ਜਗ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੀ ਦਸਤਖਤ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਲਿਖੇ ਅੱਖਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(ਏ) 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਓਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਜਾਂ ਖਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ: ਇੱਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ, ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗਿਆ ਕਰਨ ਪੁਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖੀ, ਤੇ ਤੀਜੀ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੁਰ ਕੁਝ ਵਧਾ ਕੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਅੱਠ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ, ਲਿਖਣ ਦਾ ਥਾਂ, ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਦਸਤਖਤ (signature) ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ

ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਮੂਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਮਤ, ਬਿੱਤ ਆਦਿ ਤੋਂ, ਜੋ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਢਾਕੇ ਅਤੇ ਦਸ ਪਟਨੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਢਾਕੇ, ਨੌ ਪਟਨੇ, ਇਕ ਆਪਣੇ ਹਸਤਾਖਰ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ; ਇਕ ਮਾਂਗਟ ਭਾਈ ਅਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਹੋਰਥੇ ਅਜ ਤਕ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸ਼ਿਕਸਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਖੜੀ ਲੀਕ ਨੂੰ ਸ਼ਮਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

(ਸ) ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਬਤ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

BIBLIOGRAPHY

Prepared by the Punjab University Publication Bureau
(of works quoted by the author in the body of the text).

A. ENGLISH

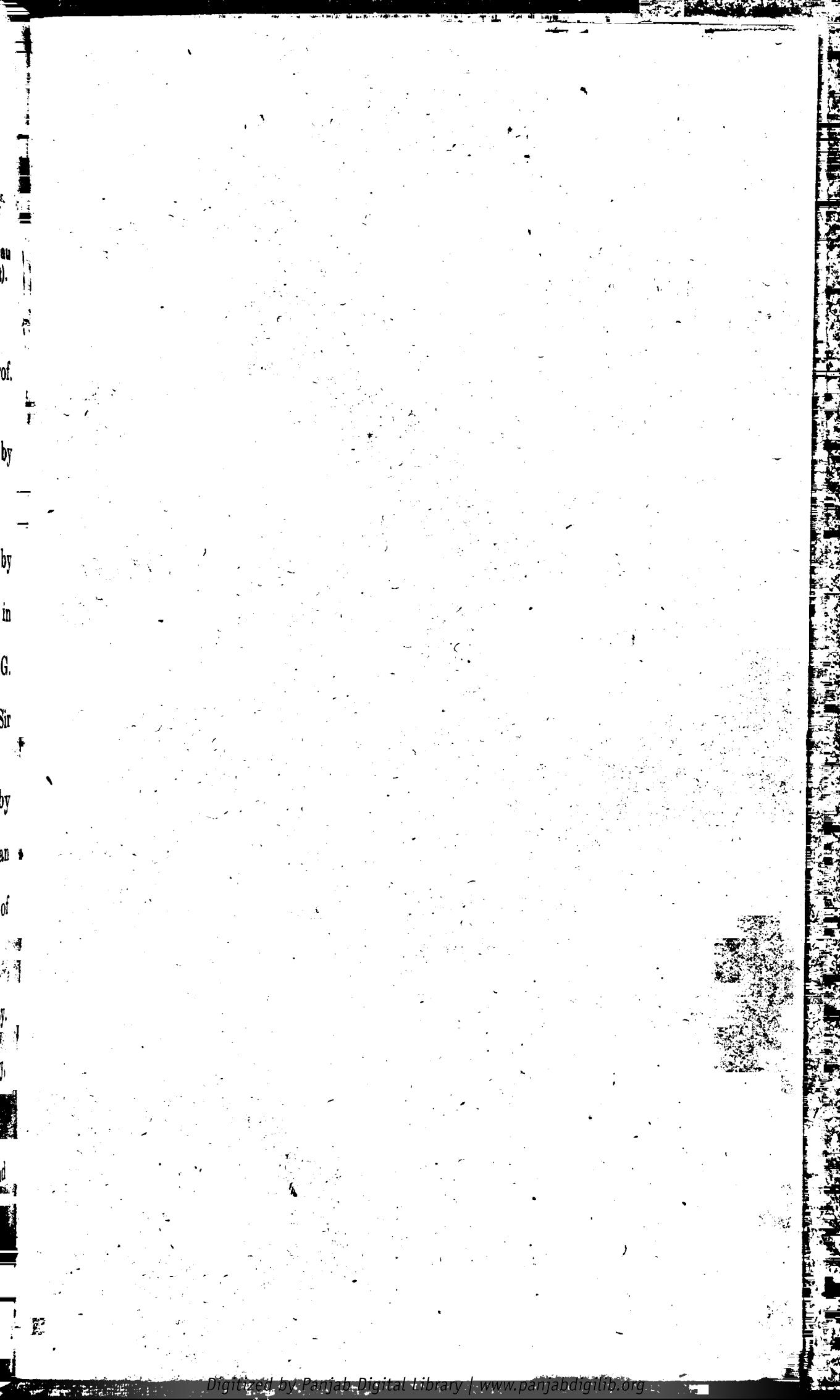
1. Salambo by Gustar Flaubret.
2. The A. B. C. of our Alphabet by Prof. Thomas.
3. Story of the Myths by Kellets.
4. A Short History of Indian Culture by Mr. Rawlinson, C. I. E.
5. A History of the World.
6. Indian Palaeography, by Dr. G. Huhler.
7. The Origin of the Bengali Script by Mr. R. D. Bannerji
8. History of the Indigenous Education in the Punjab by Dr. Lightner.
9. A Linguistic Survey of India by G. Grierson
10. The Formation of the Alphabet, by Sir William Flinders Petrie.
11. The Alphabet by Mr. Issac Tayler.
12. The Royal Tomb of the Tisst Dynasty by Sir William Flinders Petrie.
13. Cretan Pietographs and Pre-Phoenician Script by Prof J. Evans.
14. Memoirs of the Archaeological Survey of India.
15. District Gazetteers (Panjab).
16. India by Alberuni.
17. Journal of the Royal Asiatic Society. Bengal.
18. Proceedings of the Royal Asiatic Society,

B. SANSKRIT.

- Ashta Dhyi by Panini.

C. HINDI.

- Prachin Lipi Mala by Dr. Gauri Shankar and Hira Chand Ojha.

B-4564

